

יחסי רחובות עם שכניה הערבים (1890—1914)

א. הקדמה

1. ייסוד המושבה

המושבה רחובות נוסדה ב-1890 על אדמת "דוראן", שטח של 10,624 דונם, שנקנה על-ידי יהושע חנקין מאת הסוחר היפואי הנוצרי אלפרד רוק. (מרבית האדמות שנרכשו על-ידי יהודים בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה נרכשו מאפנדים עירוניים).

אליהו לויין-אפשטיין סיפר¹ כי י.מ. פינס הציע ליעקב ברוידא, שבא יחד עם לויין-אפשטיין מווארשה כבא-כוח הקונים, כי ידרוש מחנקין להשיג מפה, שעליה יחתמו גם השכנים הערבים של דוראן וגם הפקיד הממשלתי הממונה על הקרקעות ("מאמור טאבו"): "ושכניה הערבים יקיימו את מיצרי [גבולות] השטח הזה בלי כל פקפוקים". הובא מודד הקרקעות מרדכי לובמן לשם קביעת הגבולות ו"עזרו לנו בכך גם שכנים אחדים, אשר הראו לנו את הגבולים הנכונים של השטח שלנו... כך 'הבטחנו את עצמנו', שלא יהיו לנו שום מריבות ומדנים עם שכנינו על הגבולים, ושלא נהיה מוכרחים לעמוד במשפטים עמהם על נחלתנו".

אמצעי הזהירות שנקטו בקניית אדמת "דוראן" — הודות לנסיונם של פינס וביחוד של חנקין בקניית קרקעות — מנעו קשיים ותקלות בעת התנחלות המושבה. בזכות זאת אירעו מעט מאוד תקריות עם שכנים ערבים על רקע של אי-הכרה בגבולות המושבה מצד הערבים, אם כי היו חיכוכים מספר על כמה שטחים גבוליים ונסיונות להפריע לחפירת התעלות, שנועדו לסמן את גבולות המושבה.

סיבה נוספת למיעוט תקריות הגבול נעוצה בעובדה, שאדמת דוראן לא היתה מעובדת באופן סדיר על-ידי פלאחים בזמן הקניה, אם כי ישבו עליה קבוצות בדווים. בדוראן ישבו כ-40 גברים משבט סטריה בנגב, "מקצתם רוכלים בכפרים השכנים ומקצתם מעבדים פה ושם רצועה מאדמת דוראן". עמהם פרצה "מריבת-אדמה... לאנשי סטריה היו טענות אריסות על אדמת רחובות. הם קיבלו אמנם פיצויים אבל ביקשו חלק באדמה, ולא אל מוכר הקרקע, שהרוויח סכום-כסף גדול, באו בטענה, כי-אם אל הקונים... יסוד חוקי לא היה לטענתם והחליטו אפוא להשתמש בכוח".²

2. הרכבה האנושי של רחובות
מנסדי המושבה היו:

א) חברי אגודת "מנוחה ונחלה", שנוסדה בשנת 1890 בווארשה לשם רכישת קרקעות בארץ-ישראל, דוגמת אגודות ציוניות שנוסדו לרוב ברחבי רוסיה בשלושים השנה שלפני מלחמת העולם הראשונה (אם-כי בידי מעטים בלבד עלה לבצע קניית קרקע ולהתנחל בארץ כמתוכנן). אגודה זו רכשה מחנקין קרוב ל-6000 דונם, כלומר יותר ממחצית אדמת דוראן.

ראשי "מנוחה ונחלה" היו חברי "בני משה", אגודה חשאית שנוסדה ב"אסיפה מכוננת" באודיסה, באביב 1890, ואשר בראשה עמד אחד-העם. ואמנם ניסו ראשי המושבה ליישם את עקרונות הצדק של אחד-העם ביחסיהם היומיומיים עם שכניהם הערבים.

בשם המתנחלים מווארשה התישב ברחובות תחילה איש אחד בלבד, אליהו לויין-אפשטיין, אשר נתמנה פקיד ומנהל על נחלות האגודה. לעוזריו נבחרו שלמה גולדין ואהרון אייזנברג; האחרון שהתישב בשנת 1887 ב"ואדי חנין" (נס-ציונה) ורכש כבר נסיון כפועל חקלאי, קנה נחלה בת 90 דונם מאדמת דוראן, ונתמנה "גנן", או מדריך חקלאי לאדמות "מנוחה ונחלה". לויין-אפשטיין ריכז את עניני המושבה — כבר עמד בראש ועדה הראשון — עד שעבר ב-1900 לניו-יורק לנסד שם את "חברת כרמל".³

ב) 20 בודדים אשר רכשו אחוזות, בין גדולות בין קטנות, מחנקין במישרין. אחד מאלה היה אייזנברג.

ג) מספר קטן של בעלי-מלאכה ופועלים רבים. בשנת 1891, כאשר הגיעה העליה הראשונה לשיאה מבחינה מספרית, עבדו ברחובות, לפי עדויות שונות, כ-500 (לפחות) פועלים יהודים מדי יום ביומו. הוחלט להעסיק במושבה פועלים עבריים במידה מירבית.⁴

באסיפה הכללית הראשונה שנתקיימה במושבה רחובות באור ליום ב' י"ט כסלו התרנ"א (1 בדצמבר 1890) נכחו, מלבד לויין-אפשטיין וגולדין שייצגו את "מנוחה ונחלה", 14 מבעלי הנחלות האחרות. (פועלים ותושבים אחרים אשר לא רכשו קרקעות במושבה לא היו בעלי זכות להשתתף באסיפות המושבה במשך שנים רבות, עד 1907).

אנשי "מנוחה ונחלה" החלו באים למושבה כאשר כרמיהם עברו את שלבי העיבוד הראשונים והניבו פרי, כך שניתן לכלכל את "בעל-הבית" ומשפחתו. חלק מאנשי האגודה שרכשו אדמות מעולם לא הגיעו ארצה.

בשנת 1914 מנתה רחובות 1100 נפש והיתה המושבה השלישית בגודלה בישוב הכפרי כולו, אשר הקיף 43 גקודות התישבות עם אוכלוסיה בת 12,000 נפש לערך. האוכלוסיה היהודית של ארץ-ישראל נאמדה ב-1914 ב-85,000 נפש, מהן ישבו כ-45,000 בירושלים ו-12,000 ביפו, שהיתה מרכז הפעילות של הישוב היהודי החדש. באותו זמן מנתה האוכלוסיה הכוללת 700,000 איש לערך.⁵

3. הסביבה

רחובות על מתישביה המעטים הקבועים נמצאה במרחק לא רב מראשון-לציון והיתה קרובה עוד יותר לנס־ציונה, בה ישב קומץ יהודים בלבד. מצד דרום נמצאו שתי מושבות קטנות נוספות, גדרה ועקרון. רחובות שכנה איפוא באזור בו נמצאו ישובים יהודיים אחדים, ולא היתה מבודדת כקסטינה או מטולה ומושבות אחרות. אולם הסביבה הקרובה ביותר היתה ערבית בעיקרה. לכן אין להבין את תולדות רחובות בלי לעמוד על יחסיה עם רמלה והכפרים זרנוקה, עאקר, נענה, יבנה, מע'אר — אם למנות את העיקריים שביניהם.

חסרים נתונים יסודיים על הכפרים הללו, אולם נראה שלא יצאו דופן ממרבית כפרי הפלאחים ביהודה. שררה בהם ההירארכיה המקובלת בכפרים אלה, בהנהגת אפנדים או שיחים ("זקנים"). מרבית התושבים היו מוסלמים, פלאחים פשוטים, שעיבדו את אדמותיהם או את אדמות האפנדים בשיטות חקלאיות פרימיטיביות למדי, שהיו כורח המציאות בכפרים בהם האדמות היו בבעלות משותפת לפי רוטאציה ("מוש'אע").⁶ האוכלוסין הפשוטים של הכפרים ששו להקמת מושבה עברית בקרבם, כי ראו בה מקור פרנסה נוסף למשקיהם הדלים ומקום לשיווק תוצרתם החקלאית. ואילו זקני הכפרים והאפנדים התנגדו למגע קרוב עם המושבה כי ראו בה איום למעמדם החברתי והכלכלי.⁷ (בישוב רווחה הסברה כי פלאחי ארץ-ישראל אהדו את הישוב היהודי החדש, ממנו למדו שיטות חקלאיות וצורות חיים חדשות, ואילו העוינות מקורה בחוגי האפנדים והגוצרים).

ברמלה ישב המודיר שבשיפוטו נמצאה רחובות. המודיר היה כפוף לקאימקאם היפואי, וזה האחרון היה כפוף למותצריף בירושלים. המסים ששילמה רחובות, וביחוד ה"עושר", המס העיקרי שהוטל על היחידה הכפרית בארץ-ישראל העותומאנית, שולמו בשותפות עם רמלה, לפחות במרבית השנים עד 1914 (תעודה 82). המועצה של רמלה (ה"מג'לס אידארה") היתה מעוניינת לבוא לידי הסדר עם המושבה שישביע את רצון כל הצדדים, כדי למנוע את החכרת המס ל"מולתום" (גובה), ועם השלטונות ברמלה יכלו אנשי רחובות להתפשר בענין גובה המס ללא קשיים מיוחדים.⁸

נסיונות החוכר להרוויח ככל שניתן מגביית המס גרמו לעתים תכופות בארץ-ישראל העותומאנית לשיבושים חמורים בתהליכים של איסוף היבולים ועל-ידי-כך שובשו חיי הכלכלה של הכפר כולו. לכן מנע ההסדר עם רמלה את רחובות מהפסדים ובעיות לרוב. עם זאת היו שנים שאהרן אייזנברג, הממונה מטעם המושבה על עניני ה"עושר", היה נאבק קשות למנוע תשלומים גבוהים.⁹ (לעתים מכר גובה המס מראש את ה"עושר" על הענבים, השקדים והזיתים של רחובות לבאי-כוח המושבה).¹⁰ לאנשי רחובות היו קשיים חברתיים, ולו גם שטחיים, עם ערביי הכפרים בסביבה ובמיוחד עם רמלה. אהרן אייזנברג ויצחק זאב אלטשולר קיימו יחסים חברתיים עם אנשים מסוימים ברמלה, ביחוד משכבת הבינים, כמשפחות עבדין. סעיד עבדין היה במשך שנים רבות מתווך בין המושבות ביהודה לבין המודיר. דוד הרשנזון כותב¹¹ על יחסיהם של אנשי רחובות עם האחים מוסא וסעיד עבדין ש"היו יחסי ידידות כנה ויחסי מסחר. סעיד עבדין היה שותפו של מרדכי מקוב מרחובות במשרפת-הסיד

הגדולה ביותר באזור בתקופה היא. בזמן מלחמת העולם הראשונה היה ביתו ברמלה בית מחבוא לכל אלה מאנשי רחובות שהמטרה התורכית עקבה אחריהם". קשרי האיכרים עם ערביי הסביבה היו לצנינים בעיני פועלי העליה השניה, אשר טענו כי האיכרים קרובים יותר ברוחם לאותם הערבים מאשר לפועלים היהודים.¹²

את מידת התערותם של תושבי רחובות בסביבה הערבית ניתן לבחון במכתב של י. שטרקמט, מנהל משרד יק"א ביפו, אל ועד המושבה. שטרקמט כותב כי פקיד ממשלתי אמר לו שפרצה מריבה בין שתי משפחות באזור, ציידה ונאצר, ושמשפר יהודים מרחובות נקראו כעדים. אותו אפנדי (הפקיד) ביקש את שטרקמט לומר לעדים להימנע מלהתערב בענין.¹³ (שתי המשפחות היו מעאקר; לפי עדותו של מר אבינועם נחמני¹⁴ שני השייחים הגדולים של הכפר היו משתי משפחות אלה, "תמיד היו מריבות בין שתי החמולות האלה שהפכו מפעם לפעם לקטטות דמים").

4. כורח המגע עם הערבים וחוסר ההכנה למגע זה
רציפות האוכלוסיה הערבית שבסביבה ומיעוט הישוב היהודי בכללו ובכל מושבה בנפרד מצד אחד וחדגוניות המשק העברי מצד שני, קבעו את הנתון הבסיסי עליו הושתת יחס הישוב לערבים והוא: כורח המגע היוזימוי עמם.

למגע זה לא היו המתישבים מוכנים מבחינה נפשית; אף לא ידעו את מנהגי הערבים ושפתם. משה סמילנסקי, איש רחובות, כתב בסוף התקופה הנדונה:¹⁵ "משעתו הראשונה של הרעיון הציוני תיארה התעמולה הציונית את הארץ, אשר אליה אנו הולכים, כארץ שממה ועזובה רבה, המחכה בכליון עינים לגואליה. ואין לגואלים האלה אלא לעלות ולהיאחו בה ולהסיר את צעיף אלמנותה מעליה. וככה גברה בלבנו בשנות הציונות הראשונות הוודאות, כי ארץ-ישראל קרקע בתולה היא. ועל יסוד ודאות זו הועמדו כל השיטות הציוניות, שהכל יש בהן, חוץ מדבר אחד — תשומת-לב לאותם האנשים, אשר התישבו בארצנו לפנינו. אחד-העם היה היחידי, אשר שם לבו ל'שאלה החמורה' הזו עוד בראשית ימי עבודתנו הישובית. אבל אחד-העם ידוע לאיש הרוח ואנשי 'המעשה' לא ייחסו חשיבות מיוחדת לפקפקויו וספקותיו. מתוך הוודאות האמורה נולדה גם שיטת הצ'רטר, אשר חשבה, כי די לנו להשיג את הגושפנקה של השולטן והיתה כל הארץ בידינו. ושכוח שכחה הצ'רטריות [הציונות המדינית], כי חוץ מן הבעלים להלכה יש לה לארץ זו גם בעלים למעשה, שהארץ צריכה להיגאל 'גם' מידם. אותה ודאות מוטעית בראה גם את היחס של ביטול, אשר התיחסנו אנחנו — המתישבים הראשונים בארץ — אל בני הארץ, והיחס הזה גרם מצדו להרבה תגרות וסכסוכים קשים... ואין שום ספק בדבר, כי 'ביטול' זה הוא שגרם לנו, כי התחילו שכנינו שולחים בנו מבטי זעם, ומי יודע, עד היכן יגיעו הדברים אם לא יבוא שינוי גמור, שינוי מוחלט ביחסים האלה?.."

"אמנם כל העמים, שכבשו להם קולוניות בארצות רחוקות התיחסו יחס של ביטול, — וגם יחס הרבה יותר גרוע מיחס של ביטול, — לתושבים, אשר מצאו בקולוניותיהם החדשות. אבל לא כמוהם וכהמונם אנחנו. מאחרינו אין מהנות וציים עומדים מוכנים ומזומנים לצרכינו, מאחרינו אין בכלל עבר של שפיכת דם נקיים,

לא בחיל ולא בכוח, כי אם ברוח יצרנו את העבר שלנו, ולא בחיל ולא בכוח ניצור גם את העתיד שלנו.

"ואם רוצים אתם לדעת, במה עלה לנו אותו הביטול, שביטלנו כל ימי עבודתנו בארץ-ישראל, זה שלושים שנה, את התנאים הממשיים שמצאנו בארץ, — פקחו עיניכם וראו :

"במשך שלושים שנה לא למדנו את שפת הארץ... אחרי שלושים שנה נשארנו אנחנו, הקרובים לערבים קרבת גזע ודת, זרים להם..."
נעשו בישוב נסיונות מודעים להתחקות על מנהגי הערבים על-מנת להימנע מחיכוכים והתנגשויות, שנבעו לעתים קרובות יותר מאי-ידיעת מנהגייהם של הערבים וחוסר הזירות בהליכות עמיהם, מאשר מהתנגשות של אינטרסים.

אשר לידיעת השפה הערבית, מן הראוי לציין כי כבר בתקנות ביל"ו הודגשה חשיבותה כגורם ליחסי שלום עם הערבים, אולם בין התיאוריה ליישומה היה מרחק ניכר. כשנוסדה הסדרות המורים בזכרון-יעקב ב-1903, השמיע אליהו ספיר את הדרישה כי על הישוב להנהיג לימוד ערבית כמקצוע חובה בבתי-הספר היהודיים, ואמנם ספיר לימד ערבית בפתח-תקוה בשנות ה-90. ערבית נלמדה ברחובות החל משנת הלימודים תרס"א; המורה הראשון לערבית היה חיים צרור ששימש ברחובות כמורה זמן קצר בלבד, אחריו לימד ערבית במושבה יוסף מני מחברון, עד סוף חורף תרס"ה, כאשר חלה המורה ולימודי הערבית נפסקו עד תרס"ט. על-פי עדותו של מר בכור לוי,¹⁶ אשר עבד כמורה לערבית במושבה החל משנת תרע"א: "הדור הקשיש ברחובות רכש לו אוצר מלים קטן אגב שיחה עם הפועלים הערבים; מבין הדור הצעיר נמצאו בודדים שרכשו להם ידיעה רחבה יותר בלשון, ויכלו לנהל שיחות חפשיות בערבית גם עם ערביי העיר".

בארכיון רחובות נמצאות תעודות רבות הכתובות ערבית שתכנן סוכם לרוב בקצרה בעברית על גוף התעודה (למשל תעודה 3). מתעודות אלה עשוי להסתבר כי עמד לרשות ועד המושבה לפחות איש אחד שידע קרוא וכתוב בערבית. אולם אין בכך ודאות (מר בכור לוי מטיל בכך ספק). תעודות ערביות אלה כללו סדרי תשלומי מסים ובעיקר פניות מאת ערביי הסביבה אל המושבה בקשר לעבודה ברחובות, דוגמת התעודה הנזכרת, או טענות על אחד מבני המושבה. במרוצת השנים נמצאו גם פניות אל ועד המושבה מאת פועלים ושומרים ערבים בשפה העברית, שנכתבו על-ידי אדם מהימן על אותם הערבים, ונחתמו בחותמת ערבית בשם הפונה או מגיש הבקשה או התלונה (תעודות 22, 28).

5. מנהגי הערבים

לא רק אי-ידיעת מנהגי הערבים היתה סיבת ההתנגשויות בין רחובות — או כל מושבה אחרת — לבין שכניה הערבים. היו מנהגים מסוימים עמם לא יכול הישוב להשלים בשום אופן, כיון שהיוו סכנה לעצם קיומו. החשוב בין אלה היה מנהג המרעה הערבי, לפיו כל אדמת בור הופקרה לעדרי הסביבה. מושבות שמשקן היה מבוסס על כרמים ומטעים אחרים (כפי שהיו מרביתן), לא יכלו להרשות לעדרים אלה לשוטט בין נטיעותיהן בהתאם למנהג הערבי, שיסודו בשיטות החקלאיות

הערביות ובחלוקת אדמות הכפרים הערבים הנזכרת לעיל. ההתנגשות הראשונה עם זרנוקה בקיץ 1891 אירעה על רקע של מריבת מרעה, ואם אמנם "אחדים מאנשי הישוב", הבקיאים ומנוסים בתנאי הארץ, ניסו להשפיע על המושבה להשלים עם הכפר, לא ויתרו המתישבים.¹⁷ על אף הקשיים הבלתי פוסקים שהיו לרחובות עם רועי האזור — ענין המרעה היה אחד המכשולים העיקריים שעמדו בפני שומרי המושבה — היה גורלה טוב יותר מזה של המושבות הקטנות שקשה היה להן להחדיר יחס של יראה וכבוד בפני צרכיהן ורצונותיהן בקרב השכנים. ישנה עדות שאנשי הכפרים באזור השלימו, לפחות בחלקם, עם דרישות היהודים, ובעת שנזקקו למרעה במושבה ביקשו מפורשות מועד המושבה כי תינתן להם רשות לרעות את בהמותיהם ברחובות (תעודה 59).

עם זאת, הברווים שנמצאו בקרבת מקום, אלו שבאו מהגנג או מסיני כדי למצוא מרעה למקנה, הוסיפו להילחם על זכותם המסורתית (תעודות 60, 62). אפילו שומרי המושבה ופועליה ניצלו את משרותיהם לרעות את בהמותיהם שלהם, ואולי גם הבהמות של קרוביהם וידידיהם, בתוך המושבה (תעודה 83). מנהג נוסף של ערביי הארץ סייע לחדירתם הבלתי מרוסנת של ערבים למושבה, בייחוד של בדרווים אשר באו ממרחקים על חמולותיהם, והוא המנהג לפיו נמצאו המים בכל גדות ישוב בהינתן כל דכפין ייתי וישתה. למרות כל הוצאות השאיבה והסכנה הברורה למטעי המושבה, שנבעה משוטטותם של הברווים על עדריהם בקרבת המושבה, קשה היה למנוע מהם גישה חופשית לבאר, ובייחוד קשה היה למנוע זאת מבני סטריה שישבו באזור שנים רבות, עוד לפני קניית דוראן על-ידי חנקין (תעודות 61, 63).

6. יחסי עבודה

כפי שנאמר לעיל, עשתה רחובות בראשית דרכה מאמץ מודע להעסיק פועלים יהודים רבים ככל שניתן, אולם לא עלה בידיה להשתחרר מהזיקה לפועלים ערבים, בין משום מיעוטם של פועלים יהודים — ביחוד אחרי גזירות 1891, שבעקבותיהן ירדו מרבית הפועלים שעלו ארצה בשנים 1890—1891 — בין כתוצאה מאי-התאמתם לעבודה הקלאית. הם לא היו רגילים לאקלים הארץ, לא ידעו את העבודה (גם לא התנסו במרבית המקרים בעבודה פיסית כלשהי לפני בואם ארצה), ולא יכלו להסתפק במשכורת המקובלת, אשר לגבי הפועל הערבי היוותה תוספת בלבד להכנסתו הקבועה מאדמתו. לערבי היו גם יתרונות נוספים: בית משלו בקרבת מקום ורמת-חיים גמוכה מזו שיכול היה יהודי אירופי לסגל לעצמו עם כל רצונו לוותר על מותרות. גם נשי הערבים וילדיהם עבדו במטעים ובשדות ואף במושבה עצמה (תעודה 7).

חסרים נתונים סטטיסטיים בסיסיים לגבי התקופה כולה בכל התחומים וקשה מאד לאמוד את מספרי הפועלים היהודים, ולא כל שכן הערבים, שנמצאו ברחובות. אם ננקט המספר 500 לגבי פועלים יהודים שעבדו יום-יום ברחובות בשנתה הראשונה, בעת הכנת האדמה לנטיעות הראשונות, ידוע לנו שכעבור עשר שנים היו בישוב כולו 512 פועלים יהודים וב-1903 — 270. גם ב-1914, בסוף העליה השנייה הגיע

מספר הפועלים היהודים שעבדו במושבות ל־1300, מתוך 10,000 פועלים שנוקקו להם בעונות הבורעות.¹⁸

בקיץ 1911 נמצאו ברחובות 24 "פועלים יהודים" ומלבדם 10 שומרים על הכרמים, 10 בלתי־קבועים ביקב ועוד 40 תימנים שהגיעו לרחובות, החל מ־1909, כאשר הוחל בהעלאה יזומה של יהודים מתימן כדי שאפשר יהיה להחליף את הפועלים הערבים.¹⁹ אין כל נתונים על מספר הפועלים הערבים שהועסקו ברחובות, אולם אין ספק שהם היוו רוב בכל זמן במשך התקופה הנדונה.

כבר באסיפת הוועד השניה בחורף 1890—1891 הוחלט לקבוע תקנות להגבלת השכר של הפועלים הערבים (תעודה 1). השכר שנקבע — עם כל היותו נמוך עבור היהודי — היה גבוה מזה שקיבלו פועלים ערבים שהועסקו על־ידי אפנדים ערבים: "התקפים והעשירים שבכפרים כעסו על היהודים על שקלקלו את פועליהם, שילמו להם פיי־שנים ממה שהיו מקבלים אצל המעבידים־אחיהם והניחו להם לעבוד רק שמונה שעות ביום במקום המנהג שהיה קיים לעבוד מצאת השמש ועד בואה".²⁰ לאחר מכן, כשנמצאו רחובות במצוקה כלכלית, ניסו המוסדות להפחית משכר הפועלים, למרות הקשיים הכרוכים בהורדת משכורות (תעודות 20, 23). במרוצת השנים שבה המשכורת החוקית לגובה הראשון, אולם נראה כי לא בנקל שמרו על המשכורת שנקבעה (תעודות 35, 41).

משכורת העגלונים ("הרכבים" או "ערבנגים") נקבעה ל־30 פראנק לחודש. ו"הנה ברוך וייגר משלם 8 מג'ידות פחות רבע. ועליו מביטים יתר העגלונים וכן יופר סדר".²¹

מגמת התקנות לא צומצמה לקביעת משכורות בלבד. התקנות נועדו לאפשר פיקוח על הפועלים הערבים, כך שלא יוכל, למשל, פועל שפוטר על־ידי איכר — וההנחה היתה כי יפוטרו פועלים רק כשהם לא מילאו את חובותיהם כדבעי — לקבל עבודה אצל איכר אחר (תעודות 1, 7). היתה גם סכנה שינסה איכר לשדל פועל העובד אצל חברו לעבור אליו, בהבטיחו לו משכורת גבוהה יותר או טובות הנאה אחרות, כפי שאמנם אירע (תעודה 51).

בפתח־תקוה פותחו אמצעי ההשגחה על הפועלים הערבים יותר מאשר ברחובות, אולי מפני גודלה של המושבה והמספר הרב של פועלים שהועסקו בה (כ־3500 בסוף 1914). לכל פועל ערבי ניתן פגס עבודה, בו נרשמו שעות בואו לעבודה ועויבתו את העבודה, ונתמנה גם "הוועד המשגיח על סדר העבודה".²²

אף כי מרבית הפועלים הערבים היו תושבי הכפרים הסמוכים, לא תמיד נמצאו במספר מספיק בעונות הבורעות, כאשר גם להם עצמם היתה עבודה במשקיהם, והמתישבים נאלצו לעתים להזמין פועלים ממקומות מרוחקים יותר, שלא היה סיפק בידם לחזור מדי ערב לבתיהם. לכן נעשו הסידורים הדרושים לפיקוח על תנועותיהם של פועלים אלה בשעותיהם הפנויות, ובייחוד בלילות, בכדי למנוע גנבות ואף התגשויות מזוינות עם המתישבים (תעודה 2).

כאשר באו הבדווים למושבה בעונת הקיץ ושמשו גמלים להובלת ענבי רחובות ליקב הגדול בראשון־לציון, ביקשה המושבה לפזרם בין האיכרים המעסיקים אותם וזאת לשם פיקוח עליהם, כי בחנייתם במרוכז במגרש ציבורי לא יכלה המושבה

למנוע הצטרפותם של בדווים נוספים שלא מילאו כל תפקיד ברחובות ועל כן יכלו לגרום נזקים ללא אפשרות להענישם (תעודה 96). אנשי רחובות נאבקו במשך כל התקופה הנדונה בהופעתם של בדווים אשר גנבו, רעו את בהמותיהם בין המטעים והביאו נזק רב למושבה (תעודה 10; ועדויות לרוב ישנן לכך בארכיון המושבה). בכל הזמנים היו פועלים שקבעו את מגוריהם במושבה ואשר הסתובבו במושבה לאחר השיכה והיוו בעיה מתמידה לשומרים, בין שהיו בדווים, בין רכבים שעשו במושבה כבתוך שלהם. (למעמד המיוחד ר' תעודה 55). סמי טולקובסקי התלונן בפני הוועד כי אחד מאנשי "השומר" התנפל עם שוט על אחד מפועליו ששלח אל מכונאי בשעות הלילה.²³ מאותה הסיבה — מניעת הזדמנות נוחה למעשי גניבה וגרימת נזקים אחרים — נאלצו האחראים לשמירה גם למנוע בעד עבודה של פועלים ערבים בשבתות ובחגים שבהם געדרו יהודים מהשדות והמטעים (תעודות 16, 96). חרף כל ההגבלות שהופעלו כלפי הפועלים הערבים, היוו הללו סכנה ממשית לקיומו של הישוב ולקיום כל מושבה בנפרד. היתה זו קודם כל סכנה פיסיית, בטחוניית, פשוטה כמשמעה: הם ידעו את עדיפותם המספרית ולא נרתעו מלהרים יד על אנשי המושבות. ברחובות היו מקרים לא מעטים שבהם התנפלו פועלים על איכרים (תעודות 31, 47, 48) ועל פועלים יהודים (תעודות 51, 53), וקיללו את אנשי המושבה — ובאותה הזדמנות את כל היהודים ודתם (תעודות 51, 53, 89) — וקצרה ידה של המושבה להענישם כראוי. משה סמילנסקי כתב באחד מסיפוריו על איכר יהודי שביקש לאיים בפועליו הערבים על פועלים יהודים.²⁴ היו גם איכרים שפחדו במודע מפועליהם, וחששו לפטרם שמא יתנקמו בהם בתקיפה פיסיית, בגניבות או בהריסת מטעיהם (תעודות 50, 75). בשנים הראשונות נעשו נסיונות למנוע מראש אפשרות של תואנה נגד מעסיק לשעבר, על-ידי החתמת הפועל המפוטר כי אין לו תביעות וכי קיבל את משכורתו המלאה (תעודה 3). אולם נראה כי במרוצת השנים, כאשר גדל כוחם של הפועלים ורבו קשייהם הכספיים של האיכרים, נשארו האחרונים בעלי חוב לפועליהם, מצב שטמן בחובו אפשרות של הפעלת לתצים על האיכר (תעודה 38).

הפועלים הערבים נחשדו לעתים קרובות למדי בגניבה; לעתים אף הוכחה אשמתם במעשי גניבה (תעודות 38, 39), וכן גם בגרימת נזקים אחרים: שבירת נטיעות או עקירתן וכדומה (תעודות 33, 79). אף אירע שפעלו הפועלים במאורגן בביצוע גניבה או מעשה אלימות (תעודה 93). גם כאשר לא גנבו בעצמם, שיתפו הפועלים הערבים פעולה עם בני כפריהם במעשי גניבה (תעודה 73). (וזה במקרה הטוב: היו מושבות ובייחוד המושבות הקטנות בגליל התחתון, בהן יזמו הפועלים התנפלויות של כפריים או שבטי בדווים על מושבה יהודית).

התלות הכלכלית של הישוב בפועלים הערבים והשתלטותם הפיסיית על המושבות, היוותה גורם ראשון במעלה במאמץ להחדרת פועלים יהודים ככל שנמצאו, אף אצל אחדים מהאיכרים. כן מתו בני המושבה על הבאת צבוע ערבי מבחוץ כאשר נמצא צבוע יהודי במושבה (תעודה 34). בעתונים של מפלגות הפועלים, "הפועל-הצעיר" ו"האחדות", הופיעו הרבה סיפורי זוועה על השתלטות הפועלים הערבים על המושבות, ומתחו בקורת חריפה גם על רחובות. והרי דוגמה: "בעלי הכרמים

היושבים פה אינם עובדים בעצמם, לא הם ולא בני ביתם, ויתרם מנהלים את עסקיהם בחו"ל ונחלתיהם בא"י מסורות לידי 'פקידות' — הרי מובן שהכל הולך ונמסר לידי נכרים, הכל — לרבות גם נשמות הילדים הסופגים לתוכם את כל 'המידות היפות' של פועלי המושבה".²⁵ חוגי פועלים מסוימים, ובייחוד פועלי-ציון, טענו אמנם לעבודה עברית טהורה, אולם בתקופה שלפני 1914 לא היתה דרישה זו מציאותית כל עיקר. היו בין האיכרים שטענו עוד כי העסקת יהודי, שדרש שכר עבודה גבוה מעמיתו הערבי, יש בה משום בזוז כסף יהודי (תעודה 40).

מידת התלות היומיומית של רחובות בפועליה עשויה להסתבר מהעובדה, שלמרות הנסיוגות השונים להטיל חרם על פועלי כפר זה או אחר, ובייחוד על פועלי זרנוקה, נתברר במהרה שאין יכולת לעמוד בחרם (תעודות 7, 8, 55—57).

רבים בישבו ציינו את ההשפעה המוסרית השלילית של העבודה הערבית: א) נוכחותם של פועלים ערבים במושבה עם נשותיהם וילדיהם, והדוגמה האישית השלילית של התנהגותם היומיומית; ב) השתלטות הפועלים הערבים על העבודה, וזאת בזמן שרווחה הסברה כי העבודה מקנה בעלות מעשית על האדמה. סברה זו שרשרים לה בתנועות של שיבה לאדמה ברוסיה גם הומחשה בארץ, בה היו הפלאחים שעבדו את אדמות האפנדים באריסות או בדמי חכירה, קשורים אליהן באופן הדוק יותר מבעליהן העירוניים, כפי שהעידו הערעורים על קנייתן וההתנפלויות שהתנסו בהן מרבית המושבות.

עם זאת דאגו האיכרים לשירותים מסוימים בשביל פועליהם, בייחוד לטיפול בפועל שנפגע בתאונת עבודה (תעודה 84).

7. שמירה

בשלב הראשון של ההתישבות ברחובות כבמושבות אחרות, שמרו המתישבים עצמם על המושבה ואדמותיה. אולם הללו לא עמדו זמן רב במשימה של שמירה בלילה, נוסף לעבודתם בשעות היום. מחוסר מועמדים יהודיים מתאימים נמסרה השמירה ברחובות לערבים, בתחילה באופן חלקי ובמרוצת השנים באופן מוחלט. כבר בכ"ד בניסן תרנ"ב הוחלט באסיפת הוועד "לשכור שני שומרים, אחד ערבי ואחד יהודי, שניהם רוכבים על סוסים", לשמירת המטעים.²⁶ במושבה גופה עדיין שמרו המתישבים, אולם גם אליה הכניסו שכירים לאחר זמן קצר. אם הפועלים הערבים שעבדו בעבודות השונות במושבה שימשו, באופן פוטנציאלי ולעתים אף למעשה, מעין גיס חמישי מבחינה בטחונית, לא כל שכן השומרים הערבים. שהרי שימשו בעמדת מפתח וסובכו מושיים במושבה יומם ולילה (תעודה 74).

נעשה מאמץ להגביל את השמירה של הערבים לנטיעות ולשדות, ואילו את השמירה במושבה גופה ביקשו להפקיד בידי יהודי. אולם לרוב לא נמצא יהודי אף לכך, ולא היתה אפשרות מעשית להגביל את תנועותיהם של השומרים הערבים. כמו כן הועמדו משגיחים מהמושבה לפקח על השמירה ועל השומרים (תעודה 4), תפקיד שהיה כרוך בקשיים מרובים (תעודה 76). גם אירע ששומרים ערבים התלוננו בפני הוועד על התערבות יתירה מצד המשגיחים (תעודה 28). אף-על-פי-כן לא

הועילו כל המאמצים למנוע בעד השומרים מלגנוב (תעודות 44—46), או להעלות את בהמותיהם למרעה בכל מקום שחפצו (תעודה 83) וכדומה.

במשך כל התקופה הנדונה היתה שאלת השמירה ויעילותה הלקויה אחת הבעיות המסובכות והקשות לפתרון (תעודות 19, 49, 64 ועוד). במקרה של העסקת שומרים מכפרי הסביבה, היו התנאים לשיתוף פעולה עם קרובים ושכנים נוחים יותר מאשר לשומרים בטולי קשרים עם הסביבה הסמוכה. אפילו הבדווים שחנו בקרבת המושבה היו עלולים ליוזם גרימת נזקים או לסייע לבדווים אחרים בגניבות וכדומה. על כן הוחלט "לקבל שומרים חדשים ממרחק איזה שהם" (תעודה 21).

נוסף לשומרים שהועסקו מטעם המושבה, שכרו איכרים רבים שומרים משלהם לשמור על מטעיהם, כדי לא לסמוך על השומרים הכלליים בלבד (תעודות 36, 44—46). לעתים עלה בידי האיכרים לצרף שומר יהודי לשומר הערבי, אולם לרוב גרמה "השמירה המעורבת" (כלשון אותם הימים — על משקל "עבודה מעורבת") קשיים לשומר היהודי (תעודה 37). (בראשון-לציון נהרג שומר יהודי על-ידי חבריו לשמירה הערבים). ישראל גלעדי מוועד "השומר" ביקש מוועד המושבה להניא את האיכרים מקבלת שומרים ערבים בפרדסיהם, בתואנה כי הם גורמים "נזק לשמירה העברית שישנה כבר, ואשר בלי שמירה עברית שלימה אין לה יסוד".²⁷

ב-1909, בתום אחת האסיפות הרבות שדנו בשאלה זו, נבחר ועד שמירה שתפקידו לפקח על השמירה ולפתור את הבעיות הכרוכות בה (תעודה 49).

ב-1910 החלו האיכרים לבקש אמצעים לשים קץ לשמירה הערבית (תעודה 64). נוסף לנזקים שגרמו הם עצמם, שוחדו השומרים הערבים על-ידי ערביי הסביבה כדי שיעלימו עין ממעשיהם. השומרים גם לא הטילו כל מורא על ערביי הכפרים האלה ואת משרתם ראו כפרנסה, שהוצאותיה מרובות מהכנסותיה — כי הרי נאלצו להשיב את ערכו של כל חפץ נגנב ושל כל שתיל ניוזק (תעודות 22, 28), אלא אם כן עלה בידם להוכיח שהנוק נגרם בשל רשלנות האיכר, כגון אם נגנבו תרנגולות מלול בלת-ינעול. לכן אף לא טרחו השומרים הוותיקים "לסובב על הכרמים ולהשגיח על השמירה" (תעודה 76). אפילו שומר מעולה כמו יחזקאל חנקין שנתמנה כשומר ראשי ברחובות ב-1910 לא עלה בידו להפעיל פיקוח יעיל על השומרים הערביים (שם), ובכך נכשלה "השמירה המעורבת".

אי-שביעות הרצון הגוברת מהשמירה הערבית הביאה, לאחר ויכוחים סוערים ובהמלצתם של אחדים מאנשי המושבה, ביניהם משה סמילנסקי, להעסקת אנשי "השומר" בשנים תרע"ב—תרע"ג (מסוף קיץ 1911 עד סוף קיץ 1913). אולם שמירתם יצרה בעיות חדשות, ביחוד משום מנהגי ה"שומרים" שלא תאמו את השקפת אנשי רחובות המתונים יותר (תעודות 85, 87). אחרי ההתנגשות עם זרנוקה (תעודה 91, ור' גם להלן) גברה ההתנגדות במושבה להפגנת כוח מצד "השומר" כלפי הערבים, והחווה בין המושבה לבין "השומר" לא הודש עוד.

עם זאת לא היתה רחובות מוכנה לחזור לשמירה ערבית, כפי שהוחלט אף ב"אספת ועדי המושבות" שביהודה, שהתקיימה בראשון-לציון בכ"ו אלול תרע"ג [28 בספטמבר 1913] (ר' להלן), וקבלן השמירה היהודי שהועסק על-ידי המושבה התחייב שכל שומרו יהיו יהודים. הוטל על השומרים לנהוג התאפקות מירבית

לגבי הערבים, ולפחות מחלק מהם נדרש לדעת את השפה הערבית, בכדי למנוע אי-הבנות העשויות לגרום לסכסוכים מיותרים ולהיות רשומים בממשלה (תעודה 94), כי שומר, נתין עותומאני, שהיה רשום בממשלה, רשאי היה לשאת נשק ולבקש עזרה מצד השלטונות במקרה של התנפלות גדולה.

8. סכסוכים ומשפטים

תולדות רחובות, כפי שצוין, היו שלוות יותר מתולדות מושבות רבות, וזאת מכמה סיבות: האדמה עליה הוקמה המושבה לא עובדה קודם לכן על-ידי פלאחים; קניית הקרקע בוצעה בזהירות מירבית; המושבה היתה גדולה יחסית ועל-כן עלה בידה להטיל את פחדה על הסביבה; ביהודה כולה היה מצב הבטחון טוב יותר מאשר בגליל, שם היתה הסתה אנטי-יהודית גלויה, לפחות בחמש השנים האחרונות שלפני 1914. עם זאת אירעו סכסוכים עם ערביי הסביבה, שהמושבה לא יכלה לעבור עליהם בשתיקה, גם אם לא הגיעו לידי התנגשויות מזוינות בקנה מידה גדול כמו עם זרנקה ב-1891 וב-1913. קרו מקרים, שבהם נאלצה המושבה לפנות אל השלטונות (תעודות 9, 26, 67) לשם הענשת מסיגי גבול או כדי להשיב חפצים גנובים.

מקרים של הסגות גבול היו תכופים ביותר, בייחוד בחלקות אדמה בלתי-מעובדות, כי שטחי בור סיפקו אמתלה למרעה בהמות ולחריש (תעודה 26). היתה נטיה אצל איכרים, אשר לא עלה בידם לעבד את נחלותיהם, להחכירן לערבים, גם משום הסכנה של הסגת גבולות וגם מפני שהחוק דרש שאדמה בלתי-מעובדת, שלא שולמו מסים על יבוליה, תעבור לבעלות הממשלה. אולם החכרה לערבים היה בה משום הגברת אחיזתם במושבה, ובעלי התודעה הישובית נלחמו בתופעה זו וביקשו לשרשה כליל (תעודה 30). את דמי החכירה קשה היה לקבל מאת החוכר (תעודות 72, 81) ועוד יותר קשה היה לסלקו בתום תקופת החווה, שהיתה לרוב עונה חקלאית — מהכנת הקרקע לזריעה ועד לקציר, או לכל היותר שנה.²⁸ כמו-כן אי-אפשר היה למנוע מחוכר אדמה להביא את בהמותיו לשטח המושבה ולהכשיל את השמירה בדרכים שונות (תעודות 57, 58, 68).

אחת הבעיות הספציפיות שהטרידו את רחובות במשך שנים רבות היתה זו של החכרת אדמותיה של אלמנת יהושע דונדיקוב (תעודה 30). דונדיקוב רכש את הנחלה הגדולה ביותר ברחובות, בת 1000 דונם, אולם נפטר ב-1893, ללא בנים, ואלמנתו נאלצה להחכיר את אדמתו לערבים במשך שנים רבות. הנסיונות של אחדים מאנשי המושבה, וביניהם משה סמילנסקי, לעבד שטחים גדולים אלה על-מנת לפטור את האלמנה ואת המושבה מחוכריה הערבים, תוארו על-ידי סמילנסקי.²⁹ מבחינת צרכי הבטחון וההגנה על רכוש המושבה, היו הערבים אשר עיבדו אדמות בשותפות עם האיכרים (במיקשות), או קנו את יבולי המטעים בעוד הפירות על העצים, לא פחות מסוכנים מהחוכרים, באשר גם להם היתה גישה חופשית ובלתי מוגבלת למושבה ולשטחי מטעיה (תעודות 54, 58).

גם ברחובות היו מקרים של ערעורים על רכישת קרקע. כאשר הוגש ערעור על שטח שנשאר בלתי-מעובד, היה ועד המושבה מוכן להתפשר עם המערער עד כדי

החלפת השטח בו דובר בשטח קרקע אחר בגבול המושבה, ובלבד שלא יימצא ערבי בעל אדמה בתוך אדמות רחובות (תעודות 69—72).
 נעשה נסיון על-ידי המושבה להסדיר סכסוכים בין יהודים וערבים מבלי להיזקק לשלטונות אשר כל מגע עמם, ומכל שכן כל משפט, היו כרוכים בטרחה מרובה ובהוצאות כספיות. ב־1913 עוד נתמשך משפט שנסב על מאורע משנת 1909. המשפטים היו ממושכים, גם התהליך עד ראשית המשפט התמשך זמן רב, ואילו ההוצאות כללו מתנת יד לפקידים, ימי עבודה מרובים של המעורבים במשפט, הוצאות העדים ועוד כהנה וכהנה (תעודה 88, ור' להלן). גם הערבים לא ששו להביא את עניניהם למשפט בפני השלטונות ועל כן נוצר בסיס להקמת מעין רשות משפטית במושבה לטיפול בסכסוכים. למשך תקופה מסוימת הוטל תפקיד השיפוט על ועד המושבה (תעודה 29), אולם בשנת תרס"ט נוסד ועד מיוחד לעניני משפט, מעין חבר שופטים קבוע (תעודה 54);³⁰ אם הצד הערבי הועסק על-ידי המושבה או על-ידי אחד מאיכריה, ביתן היה להפעיל גם לגבי סמכות, להכריחו להופיע בפני בית המשפט ולציית לפסק דינו, מאחר שנהג הוועד להורות למעביד לנכות את הקנס שנקבע ממשכורתו או מהכסף המגיע לו עבור שירותים אחרים (תעודות 33, 38, 39, 42 ועוד).

הרשות המשפטית הזאת שהוקמה ברחובות נועדה לא רק לצמצם את הזיקה למגנון האדמיניסטרטיבי הרשמי במישורים השונים, אלא גם למנוע תופעה שהיתה נפוצה במושבות הראשונות, בהן העניש כל איכר לפי ראות עיניו "את הערבים הנושאים משרה במושבה" (תעודה 11; ר' גם תעודה 49). אף כי לא תמיד עלה ביד הוועד למנוע התפתחותו של סכסוך (תעודות 32, 48, 52), אין ספק שבמרבית המקרים בלמו משפטי המושבה מריבות רציניות בעודן באיבן.
 אולם, כאמור, היו כמה התנגשויות שלא היה ביכולתה של המושבה להסדיר בכוחות עצמה, ביהוד במקרים חמורים של רצח, וכאשר היו מעורבים בהן כפרים שלמים. בשלהי 1909 נמצאה גופת הרוג על אדמת המושבה והוחלט כי יש לנקוט בכל האמצעים נגד נסיון להעליל על המושבה כי יד לה במעשה הרצח. הוסכם כי בהזדמנות שיילכו נציגי כל המושבות שביהודה ליפו לברך את הקאיימקאם החדש, יובהר לו שלא יוכלו היהודים להוסיף "לגדל אילנות" בתנאים הקיימים של חבלה מתמדת מצד בדווים ופלאחים, שעקרו ושברו עצים במזיד, או ברעותם את בהמותיהם במטעים ולא נרתעו ממעשי אלימות ורצח בכוונה "להניס התושבים מהמושבה או לעשות מהפכה" (תעודות 55—57, 65, 66). הענין של השלטונות בהצלחה המשקית של המושבות שהיו מקור חשוב להכנסות, היה אחת מהנהות היסוד ליחסיהם של הישוב והתנועה הציונית עם התורכים, ובאותם הימים (שנתיים לאחר מהפיכת התורכים הצעירים של יולי 1908), כאשר שאפו השלטונות להישמר מכל מהפיכות-נגד ומגילויים לאומניים בקרב המיעוטים, היווה האיום של מהפכה ארגומנט בעל משקל. המשפט עם זרנוקה בעניין ההרוג נמשך עוד ב־1913 (ר' לעיל).

תקרית רצינית יותר שהסעירה את הישוב כולו, אירעה גם היא עם זרנוקה, ב־23 ביולי 1913, ובה נרצחו שומר ואיש זרנוקה. היתה זו תקרית שנכתב הרבה עליה ושבעקבותיה עזב "השומר" את רחובות, כפי שהזכרנו.³¹

ביום 25.7.13 התקיימה ברחובות "אספת חברי המושבה... בצרוף עוד אהדים מאנשי המושבה ביחד את באי-כח ועד ראשון-לציון, פתח-תקוה, באי-כח חובבי ציון, המשדר [הארצישראלי], הפועל-הצעיר, פועלי-ציון, השומר, ועד הפועלים... בחרו בוועדה קטנה שתשאר ליום המחרת שהיא ביחד את ענתבי יתיעצו כיצד לכלכל את המשפט... החליטו שעל המוסדים הבאנק העברי [אפ"ק], והמשדר הארצישראלי וחובבי ציון להספיק את הוצאות המשפט ולנהלו".³²

שבוע לאחר מכן, ביום 2.8.13 הודיע יעקב טהון, כנראה בשם הוועדה, אל ועד המושבה: "אנו החלטנו לגשת למו"מ על-דבר השלום".³³

סמילנסקי כתב: "הכפר והמושבה הגישו את עצומותיהם למשפט הממשלה. ושוב יעצו המומחים ובעלי-הנסיון למושבה לכרות ברית שלום עם הכפר כמנהג הארץ, וגם הכפר הציע כזאת. אבל בני רחבות היו נרעשים ולא הסכימו... ואנשי הכפר העלילו, כי רוצחי הערבי, בן כפרם, היו שלושה מאיכרי המושבה... והעמידו עדים אשר בעיניהם ראו כיצד שלושה אלה תפשו את הערבי ורצחוהו. העובדה, שדוקא שלושה אלה לא היו כלל שם בשעת הקרב, לא יכלה לשנות את המצב. וגם אנשי המושבה... העלילו על ראשי הבריונים בכפר כי ידם היתה בנפשו של פרידמן [השומר שנהרג]... היתה הכרח להראות באצבע על הרוצח כי אחרת לא ימצא לעולם... שנה תמימה נאנקה המושבה תחת לחץ המשפט. השוטרים היו באים ויוצאים וחוזרים... ואף פעם לא יצאו בידים ריקות... המשים אלף פראנק הלכו לטמיון בעטיו של אותו משפט... בהסכמת שני הצדדים נקרא לרחבות אחד מחשובי חברון... ידוע בארץ כעושה שלום וכשופט נאמן בדברי ריב, הוא אוטמן איל עזי. הלה בא, חקר ודרש, ובפניו העיד כל צד עדות-של-אמת בגילוי-לב, והוא מצא כי הנאשמים משני הצדדים הפים מפשע והרוצחים האמיתיים נעלמו ואינם, ולכן על שני בעלי הדין להשלים ביניהם, ועל העדים לחזור מעדותם, וההוצאות תחולנה על המושבה... אמנם גם לאחר מעשה השלום נמשך עדיין המשפט חדשים רבים... ורק כאשר תאנת בצעם [של השופטים והפקידים השונים] באה על סיפוקה נגמר המשפט, וכל הנאשמים יצאו זכאים" (ור' תעודה 91 בע' 82).³⁴

בקיץ 1913 כבר לא היתה אפשרות לסיים פרשה כזו ללא תגובה ציבורית מצד האוכלוסיה הערבית של הסביבה: "המודיר של רמלה הראה לנו [המכתב נכתב על-ידי אחדים מתושבי רחובות] איגרת התומה על-ידי מספר מוכתרים של כפרים שכונים, בה מאשימים את שומרינו בגניבת חפציהם ובהתגרות מתמדת בתושבי כפריהם ובמעשי-רצח. הקאימקאם של יפו בהסתמכו על טענות אלה ובלי חקירה ציווה את המודיר מרמלה להיאות למוכתרים על-ידי-כך שידרוש מאתנו לפטר את שומרינו הנוכחיים ולהמירם באחרים הרשומים אצל הממשלה".

"אנשי רחובות הביעו מחאתם על ההאשמות החצופות והכוזבות הללו והביעו בטחון שהפלאחים אשר חתמו על האיגרת, חתמו בלי לקרוא את ניסוחה אשר הוכן על-ידי מסיתים מקצועיים ותושבי הערים הדגים במים עכורים לטובת אינטרסיהם האישיים".

רצון הישוב היה לחיות בידידות עם שכניו. "כל הפלאחים הללו עובדים אצלנו ומרויחים מבחינה הומרית ומוסרית מקרבתנו, אחדים מהם הגיעו לרווחה על-ידי

יישום שיטות העיבוד שלנו ובשימוש בכליגו המשופרים ועל-ידי המשכורות הגבוהות שהם מקבלים. הם שמחים ליהנות מטובות הנאה ואלה יהיו מכריזים על כך בקול רם לולא הוסתו על-ידי אנשים מסוימים בעלי כוונות רעות (פוליטיות או של אינטרס אישי) לאשר את ההיפך... וכמובן כי יחידים מובטלים אשר הינם חקלאים בשמם בלבד, החיים מגניבה ומגזול, מרשים לעצמם להיספח אליהם".³⁵

אודות המשך הפעילות במוסדות הישוב בענין משפט רחובות, ישנן עדויות רבות, למשל ב"פרטיכל ישיבת הועד הפועל התמידי בהשתתפות באי כ[וח] התאחדות מושבות יהודה ואחרים".³⁶ (על המוסדות האלה ר' עמ' 167, והע' 50 להלן).

9. יחסי מסחר

כפי שהתלות בפועלים ובשומרים ערבים הצריכה חוקי פיקוח במושבה, כן הולידה התלות בערבים להשגת מצרכים ראשוניים נסיון להשגחה על הרוכלים והסוחרים הערבים שבאו לסחור במושבה. בתנאים של משק בלתי מעורב לא עלה בידי האיכרים לספק את כל צרכיהם בירקות, ביצים, חלב, עופות ועוד. על כן נזקקה רחובות לקבוע ימים ומקום לשוק שרק בהם יוכלו הערבים למכור תוצרתם, במחירים קבועים ובפיקוחה של המושבה (תעודה 15).

המושבה נזקקה לערבים גם למצרכים חיוניים אחרים, וכאן לא עמד לה כוחה לקבוע מחירים ולמנוע תחרות פנימית בין אנשי המושבה, תחרות שהביאה להפקעת מחירים, ולעתים גם לאובדן "ממון ישראל" ולהחלשת עמדה בקרב האוכלוסיה הערבית (תעודות 14, 18). המושבה, כשאר המושבות, המבוססות על מטעים, קנתה מידי כפריי הסביבה זבל אורגאני, אשר החקלאות הערבית הפרימיטיבית בתנאי בעלות קרקעות מתחלפת לא נזקקה לו. מחירים מכסימליים לזבל נקבעו על-ידי המושבה אולם היו איכרים שהעלימו עין מהתקנות — ושילמו יותר כדי לזכות בזבל — ומוסדות המושבה ניהלו מאבק לשמירת המחירים; למשל, ב-1904 עדיין לא ניתנה הרשות לאיכר לשלם יותר בעד עגלת זבל מאשר נקבע ב-1898³⁷ ואולי עוד לפני-כן (תעודות 7, 24). (התחרות בקרב האיכרים עצמם השתקפה גם בתחומים אחרים של המגע עם ערביי הסביבה. כאשר עבד אחד מאנשי רחובות אצל אחד האפנדים בסביבה שביקש ליהנות משיטות העבודה החדישות הנפוצות בישוב, הציעו איכרים אחרים מן המושבה לבצע אותה עבודה במחיר זול יותר [תעודה 27]).

"גם מחיר הזבל עולה בכל שנה ושנה, ובני הכפרים הקרובים יודעים את אשר לפניהם, בתחילה התחננו כי יקחו מהם את תלי הזבל אשר נאספו על-יד הכפרים ועתה מעלים הם את מחיר הזבל עד מאד ומערבים בו קש ועפר, עד כי הזבל בטל בעשר... והאיכרים מתחרים איש ברעהו, וכל אחד מרבה לשלם וימחר לקנות, פן יקדמנו רעהו, והערבי הערום מביט על העברי החכם והנבון הזה ולועג עליו וחושבהו לכסילי ובער, ולאיכרינו אין כלל זבל כי אין להם בהמה, ובהמה אין להם כי אין מרעה, ומרעה אין להם מפני בולמוס הכרמים שאחו את כל יושבי המושבה... בעד זבל שילמו בשנה הזאת כ-40,000 פרנק, כשליש הכנסת כל הבציר של השנה שעברה... גם עופות, ביצים וירקות קונים איכרינו כאיכרי ראשון מהערביאים,

והמגרשים שהוקצו מתחלה לירקות נטועים גם כן בכרמים או אין עובד אותם".⁸⁸ אנשי רחובות ניסו לשים קץ למה שראו בו גיסיון מצד הערבים לנצל את צורך המושבה בזבל האורגאני. כאשר "נוכחו לדעת כי כל מגמתם של זקני זרנוקא להוציא כסף הינם מהמושבה", החליטו להטיל חרם לא רק על הזבל של הכפר אלא גם על פועליו שעבדו במושבה (תעודות 7, 8).

הערבים השתלטו גם על אמצעי ההובלה למיניהם. הברווים עם גמליהם הובילו, כאמור, את העגבים ליקבים והכפריים בסביבה השתדלו למנוע מהיהודים דריסת רגל בתחום זה (תעודה 95). נחום וילבושביץ כתב אל ועד המושבה בשם "עתיד", בית הרושת "למעשה שמן ובורית בית-עריף אצל לוד", אחד ממפעלי החלוץ בשטח התעשייה היהודית: "הנגנו חושבים כי הכורמים יבכרו להביא את זיתיהם לבית החרשת שלנו בבית-עריף מלהביאם לבתי-כד ערביים ונוסף לזה מוכנים אנחנו לקחת את חצי שכר הובלת הזיתים על חשבוננו אם הועד ישפיע על האיכרים שיביאו אלינו את כל הזיתים הנמצאים במושבה לכבישה... נשלח מפה גמלים לקחת את הזיתים מהמושבה".⁸⁹

אחד מתחומי המגע המסחריים היה קניית קרקעות, נושא שבו נגענו בדיון על ייסוד רחובות. ב-1903 נוסדה חברת "גאולה" לשם יצירת שטחים יהודים רצופים וריכוז קניית הקרקעות, כדי למנוע אי-הבנות וסכסוכים עם האוכלוסיה המקומית מחד והאמרת מחירים מאידך.⁴⁰

כאשר נראה כי הגיסיון של "גאולה" לא עלה יפה בביצועו הלכה למעשה, הוחלט כי המושבה תיזום ריכוז קניית הקרקעות באזור, על מנת להימנע מהתקלות והמכשולים שעמדו לשטן בדרכם של קוני הקרקעות בארץ-ישראל מראשית התקופה הגדולה ועד סופה (תעודה 25). אסיפה כללית של המושבה רחובות שנתקיימה ב"ד מרחשון תרס"ד (4 בנובמבר 1903) החליטה כי "להלאה יסודר ועד אשר יקנה אדמה בסביב המושבה בסדר ומשטר בלי העלות המחיר יותר מהראוי".⁴¹

10. האספקט האידיאולוגי

בעלי התודעה בישוב אשר ראו לנגד עיניהם את המטרה ארוכת הטווח של פעילותם הישובית, שאלו כיצד עליהם להשתית את יחסי הישוב אל האוכלוסיה הערבית במישור התיאורטי. אמנם רווחה הסכמה כללית שתפקידו הראשון של הישוב היה להרים את קרנו בעיני הערבים, אולם נחלקו הדעות באשר לדרכים להשגת מטרה זו. מראשית ימי הישוב רווחה בו הדעה כי הערבי מעריך ומכיר את כוח הזרוע כשפה יחידה; כן קיימות עדויות רבות למורא אשר הטילו המושבות הגדולות על שכניהן בימיהן הטובים. (ברור כי משבר במושבה, בין כלכלי בין כתוצאה מיחס עויין של השלטונות, עודד את ערביי הסביבה למעשי התגרות ואלימות נגדה). משה סמילנסקי מעיד כי חוגים מסוימים בקרב פועלי העליה השניה הגיבו באופן חריף ביותר לגילויי זלזול מצד הערבים כלפי היהודים, אף כי סברו כי שנאה לאומית בין יהודים וערבים הינה כורח המציאות.⁴²

עם זאת היתה נטייה, שבאה לידי ביטוי ברור ברחובות, להגיע למיזוג של כוח הזרוע וחיי מוסר, בהתאם לדברי אחד-העם ב"אמת מארץ ישראל":⁴³ "הן זאת

בודאי יכולנו ללמד מדברי ימינו בעבר ובהווה עד כמה מוכרחים אנו להזהר לבלי עורר עלינו חמת עם הארץ על-ידי מעשים מגונים, עד כמה איפא עלינו להיות זהירים בהתנהגותנו עם עם זר שאנו באים לגור בתוכו מחדש, להתהלך אתו באהבה וכבוד, ואין צריך לאמר בצדק ובמשפט. ומה עושים אחינו בא"י? פתאם הם מוצאים עצמם בתוך חרות בלי גבול, חרות פרועה, שיכולה להמצא רק בארץ כטורקיא. השנוי הפתאמי הזה הוליד בידם נטיה לדיספוטסימוס כאשר יקרה תמיד ל'עבד כי ימלוך'. והנם הולכים עם הערבים באיבה ובאכזריות, משיגים גבולם שלא בצדק, מכים אותם בחרפה בלי כל סבה מספקת ומתפארים עוד כי כן יעשו, ואיש אין אשר יעמד בפרץ ויעצר בעד הנטיה הבזויה והמסוכנת הזאת. הן אמנם צדקו אחינו באמרם, כי הערבי מכבד רק מי שמראה לו גבורה ואומץ רוח; אבל במה דברים אמורים, כשמרגיש עם זה שהדין עם מתנגדו, לא כן אם יש לו צדקה לחשב את מעשינו לעשק וגזל משפט, אז אם גם יחריש יתאפק עד עת קץ, אבל עברתו שמורה בלבו ונוקם ונוטר הוא מאין כמוהו".

לויין-אפשטיין כתב כי הנהגת המושבה ברחובות השתדלה להוכיח כי הרמת קרן הישוב בעיני הערבים לא חייבה תוקפנות, כי אם יחס הוגן. עסקני רחובות, ובראשם לויין-אפשטיין, היו כאמור מושפעים על-ידי אחד-העם ושאפו להשתית יחסיהם עם הערבים על עקרונות המוסר. כך נאסר על אנשי רחובות להכות ערבי (תעודה 79), ואלה שעברו על חוק זה נקנסו (תעודות 12, 13). מידת האמון שרחשו ערביי הסביבה בשיפוטם של היהודים — המלווה אמנם אי-רצון להסתבך עם בתי המשפט התורכים, — ניתן לאמדה בכך שבמקרים רבים יזמו הם עצמם את הפניה לרשות המשפטית ברחובות (תעודות 17, 42, 80, 97) או לרב (תעודה 36). היו אף "מקרים ששני ערבים בריבם היו באים אלינו ומבקשים שאנחנו נשפוט ביניהם. פעמים רבות ביקשתי מהם שיביאו את המשפט לפני השיך שלהם אבל הם מיאנו, כי אמרו שאצל השיך יענה הבקשיש את הכל"⁴⁴.

גם במקרים שהלינו האיכרים את שכר עבודתם של פועליהם הערבים, פנו אלה האחרונים לפעמים לוועד לשם סידור הענין (תעודה 43). אמנם במקרים אחרים התנקמו במעבידיהם בדרכים אחרות. נראה כי היו מקרים אלה של הלנת שכר תכופים למדי (גם תעודה 6), כנראה משום המחסור התמידי בכסף מזומן אצל האיכרים, כתוצאה מהשירות הבנקאי הבלתי-מפותח בישוב ושל חד-גוניות המשק המבוסס על נטיעות — וביחוד כרמים ופרדסים — שהצריך נשימה ארוכה עד לקבלת כספים עבור היבול ששווק.

טולקובסקי, אשר התלונן על התנהגות אנשי "השומר" כלפי הפועלים הערבים אמר: לא רק שמעשים אלה "מסכנים את הפרסטיג'ה של מושבתנו, אבל קודם כל הינם פשע נגד האנושות... דוקא אנחנו היהודים אשר סבלנו רדיפות ויחס רע במשך אלפי שנים, אנחנו היהודים שגוונו התעקמו ממכות העמים, דוקא מאתנו ניתן היה לצפות ליחס אנושי מינימאלי ולא להכות בשוט אנשים בלתי-חמושים וחפים מפשע, מתוך קפריזה בלבד... אני מבין לפחות כמו 'השומר' את הצורך במשמעת ויודע כמה חשוב הוא שהערבים לא רק יכבדו, אלא אף יראו אותנו, אולם משמעת אין פירושה גסות, אכזריות, חוסר אנושיות, תכונות של חיות. לשם מה ההתגרריות

המיותרות האלה, שעבור תוצאותיהן הרעות אנחנו בני המושבה נאלץ לשלם את החשבון".⁴⁵

הוחלט כמו־כן לאסור הלואות לערבים בריבית גבוהה, מאחר שנמצאו יהודים אשר ביקשו להיות נשכרים, כדרכי האפנדים המקומיים, מקשייהם הכספיים של בני האוכלוסיה המקומית. בנוסף לתופעה — שהזכרנו — של הלנת שכר פשוטה כמשמעה, היו אנשים ברחובות שהלוו כסף לערבים בריבית קצוצה (תעודה 5). היה גם לפחות מקרה אחד כאשר לווה יהודי מרחובות כסף מערבי בריבית גבוהה. משה סמילנסקי יצא בחריפות נגד מנהג זה ב"הפועל הצעיר" (ט"ו בשבט תר"ע [25 בינואר 1910]): "וכלום לא התפתחה כבר באחדות מן המושבות הצרעת הממארת אשר דבקה בנו בגלות, צרעת הנשך? יש איכרים... שפרשו את רשתם לפועלי ולרכבי המושבות לתת להם כסף ברבית ולקחת נשך של שלושים אחוזים וגם ארבעים אחוזים!... ידועים לי מקרים שממשיכים בכונה את התשלומים לפועלים הערביים בכדי לתת להם כסף בנשך עד יום התשלום!" מאמרו עורר סערה בישוב וועד המושבה של ראשון-לציון פנה בנדון לוועד של רחובות: "הנכם מתבקשים [א]דונים [ג]כבדים לעיין היטב בהמאמר הנ"ל. תחקרו ותדרשו אם יש עובדות לדברי המאמר, ולהודיענו נא אם אתם מסכימים למחות נגד מאמר כזה, ומה דעתכם בכלל על המאמר, שאין לו בסיס של אמת".⁴⁶

אולם במידה שהושתת היחס לערבים על העקרונות של צדק והגינות הרי שנבע הן מהשאיפה לשמור על רמה מוסרית גבוהה במושבה והן מהצורך למנוע קשיים וסכסוכים עם ערביי הסביבה. אין עדות לכך שתושבי רחובות רחשו כבוד לערבי; ההפך הוא הנכון (תעודה 45).

(לא כאן המקום לדון באימפליקציות ובאספקטים האידיאולוגיים של היחס לערבים הכרוכים בנסיגנות לכיבוש העבודה או לכיבוש השמירה, גם אם נרמזו בחלקם, מאחר שלא באו לידי ביטוי בתעודות המובאות כאן).

11. התארגנות הישוב

בעקבות התקרית של 1913 עם זרנוקה נתגלתה, כאמור, פעילות מאורגנת מצד ערביי הסביבה נגד הישוב, שהצביעה על מגמה אנטי־ישובית ברורה בקרב האוכלוסיה הערבית הכפרית במחוז יהודה.

ביטוי האיבה כלפי הישוב הוא אשר החריף את הניגודים בקרב הישוב בין החוגים אשר טענו להתפשרות עם זרנוקה, — בעיקר אנשי המושבות אשר חיו במגע קרוב עם כפריי הסביבה, — לבין אלה, בראשות חוגי הפועלים של העליה השניה, אשר התנגדו בכל תוקף לכל צורה של פשרה עם הכפר.

כבר בתרס"ט הוקמה התאחדות מושבות, קצרת ימים, ביהודה: המושבות טענו כי דרושה התארגנות בקנה מידה מחוזי כשלב ראשון להסתדרות כללית.⁴⁷ לעומת נסיון זה, שנראה כי כונתו היתה מדינית כללית, ניסו מושבות הגליל, גם ב־1909 ושוב ב־1911, ליצור מסגרת לשיתוף פעולה בכונה מפורשת להגביר את יכולתן להתגונן בפני התנפלויות הערביים.⁴⁸ בשתי השנים גרמו ההתנפלויות והחמרת המצב הבטחוני בגליל להכרה בישוב כולו כי עליו "לטכס עצה נגד המקרים האיומים שקרו

שם בהגליל בעת האחרונה" (תעודה 78). גם הפקידות המקומית, המורכבת מערבים מקומיים לרוב, הגבירה את המתיחות. "וכל זמן שההתנפלויות היו ארעיות מצד האויב המרובה במספרו, אבל הבלתי מסודר — אפשר היה להסתפק בשמירה גרידא, בהגנה גופנית בלבד. כל זמן שנקודת המרכז של ההתנגשות היתה ביחס הכוחות שבמקום, אפשר היה להסתפק בכוחותיה המעטים והמוגבלים של אותה השמירה. אולם כשפקידי הממשלה המקומית התערבו באופן אקטיווי ביחסיהם של היהודים והערבים, קיבל הדבר צורה חדשה ואופי אחר לגמרי. תהיינה הסיבות המשפיעות על הקאימקאם ועל פקידי הממשלה האחרים שבנצרת ובטבריה — שגאה פשוטה נובעת מתוך הלב בלבד, או כננות מדיניות על [ד]בר [בר] עתידים של המחוזות הערבים, אבל יחסם המחוץ הוא גלוי וברור".⁴⁹ (תעודה 78 והע' 66).

אחד הצעדים שנקטו לשם חיזוק הישוב במישור המדיני היה מינויו של חכם-באשי ביפו, שבתוקף תפקידו השתתף בישיבת מועצת העיר (ה"מג'לס"). למשרה זו נבחר ב-11 באוגוסט 1911 הרב בן-ציון עוזיאל אשר שיתף פעולה באופן הדוק עם המשרד הארצישראלי והתמנה לחבר בוועד המדיני התמידי שהוקם ליד המשרד באביב 1913.⁵⁰ אחת מפעולותיו הראשונות של הרב עוזיאל היתה פניה למושבות במחוז יהודה לשם קבלת הנתונים העיקריים — אשר טרם רוכזו עד אז — הדרושים לפעילות מדינית (תעודה 82).

נסיון נוסף לפעילות מדינית שנועדה להפחית את השפעתה הגוברת של ההסתה האנטי-יהודית והאנטי-ישובית בעתונות הערבית נעשה על-ידי הלשכה לעתונות הערבית שהוקמה אף היא ליד המשרד הארצישראלי, בראשית 1912. פעילי הלשכה היו יהושע דלר-פלדמן (ר' בנימין), נסים מלול ואהרון מגי. בין השאר ביקשה הלשכה לעודד עתונים ערבים שרחשו אהדה לישוב, אשר העקבי ככולם מבחינת מדיניותו הפרו-ישובית היתה "אל-גפיר". אחת הדרכים בהן ניתן היה לתמוך בעתונות זו, היתה להחתים דוקא על עתונים אלה יהודים רבים ככל האפשר, ועל כן ליווה מלול את עורך "אל-גפיר", אליה זכא, במסע תעמולה לבטאוגו (תעודה 90).⁵¹ המותצריף מוחדי ביי הציע לראשון-לציון ולרחובות להיהפך לעיריות על כל היתרונות המינהליים האזוריים הכרוכים בכך, ביניהם חיל-משמר רשמי מאושר על-ידי השלטונות. ואכן המושבות חייבו את הרעיון הזה, אולם הוא לא יצא אל הפועל, כנראה כתוצאה מהתנגדותם של גורמים אחרים במחוז (תעודה 86). מוחדי ביי נשאר זמן מועט בלבד בירושלים, אולם עוד לפני שפוטר שינה את מדיניותו האוהדת כלפי הישוב.⁵²

בקיץ 1913, כאשר גברה ההסתה נגד הישוב בעתונות הערבית בארץ-ישראל ומחוצה לה, ולאחר ההתנגשות בין רחובות וזרנוקה והגילויים שבאו בעקבותיה, הוקמה ההתאחדות של מושבות יהודה מתוך כוונה לחזק את הישוב (תעודה 92). ההתאחדות פנתה למושבות להרבות ככל האפשר בהעסקת פועלים יהודים. אם עד כה לא היו פועלים יהודים די הצורך, הרי עתה נמצאו פועלים יהודים "שמתהלכים ביפו מחוסרי עבודה, ונמצאים במצב רע מאד".⁵³ כמו כן הוציאה ההתאחדות חמש חוברות בהן הובאו קטעים מהעתונות הערבית כדי לעדכן את בני הישוב בנעשה בקרב האוכלוסיה השכנה, ושתים מהן דנו במצב במשפט רחובות — זרנוקה

(א.צ.מ., L 2: 70). המשרד הארצישראלי, שהרגיש זמן רב קודם לכן בצורך בפעילות מדינית מאורגנת, מיהר לשתף פעולה עם ההתאחדות.⁵⁴ אנו נוכחים איפוא, כי בצד המגע היומי ההדוק, והשאיפה להתקרבות אל הערבים לשם קשירת יחסי שכנות תקינים, קיימת הכרה בצורך להתבדלות מתוך צרכים פוליטיים, רוחניים וחומריים שונים, שהתבטאה בשלב ראשון בנסיון להשתחרר מהתלות הכלכלית-משקית בערבים, בתחומי העבודה והמסחר. (ייסוד חברות מסחריות ומפעלים תעשייתיים, תוכניות להקמת רובעי יהודים, שתל-אביב היתה החשובה שביניהן, ועוד).

עיונות הערבים, ביחוד משהתבטאה באופן מאורגן (היו גם גילויים ספוראדיים של הסתה אנטי-יהודית מאורגנת בשנים שלפני 1913, אולם לא היו לכך השלכות לגבי רחובות לפני התקרית הגדולה עם זרנוקה), היתה, אפוא, גורם חשוב, יחד עם קשיי הקשרים עם הערבים והתלות בעבודתם ובתוצרתם, בגיבוש ההכרה בישוב כי "מרכז לאומי עברי" בארץ-ישראל ייכון רק לאחר התלכדותו והתבצרותו הפנימית של הישוב היהודי.

12. ביבליוגרפיה והשימוש בתעודות

הקטעים המובאים להלן — באופן כרונולוגי — מובאים בעיקרם מתוך שני סוגי תעודות הנמצאות בארכיון ההיסטורי של עיריית רחובות:

א) פרוטוקולים של ישיבות ועד המושבה (המכונה "הוועד") או של איספות כלליות של הרחובות. פרוטוקולים אלה שמורים בפנקסים מיוחדים ומראי המקומות יציינו אותם: "פרוטוקולים, כרך...".

ב) המכתבים שנכתבו אל ועד המושבה הן מאנשי המושבה הן מחוצה לה. מכתבים אלה מסודרים בעוקדנים, וכל תעודה ממוספרת במקור. (העתקי המכתבים היוצאים לא נשמרו).

בהקדמה התיחסתי אל כל התעודות המובאות להלן והשתדלתי להסביר את רקען הכללי — הרחובותי והיישובי כאחד. לא ניסיתי לעמוד על אספקטים של יחס רחובות לערבים ולא כל שכן של יחס הישוב לערבים אלא במידת הנדרש לשם הבנת המקורות. מראה המקום מצביע על מספר של תעודה מסוימת — המופיע בראשה — שממנה מובא ציטוט או שמוסברת באותו מקום. הכתיב של התעודות נשאר כפי שהוא בתעודות עצמן.

עלי להודות כאן לכל אלה בעיריית רחובות אשר העמידו לרשותי את ארכיונה ההיסטורי והקלו עלי את העיון בהומר העשיר והמסודר השמור בבנין העיריה. תודתי נתונה גם לאנשים אחרים מתושבי רחובות אשר נענו לבקשותי לראיונות או לפניתי במכתבים.

ביבליוגרפיה ומקורות נוספים ליחסי רחובות עם שכניה הערבים:

- (1) פנקסי העתקה של אהרון אייזנברג (א.צ.מ., A 208).
- (2) "ספר תולדות ההגנה", א' (הדפסה שניה, הוצ' צה"ל, 1955).
- (3) א. ז. לויץ-אפשטיין, "זכרונותי", תל-אביב, תרצ"ב.

- 4) מ. סמילנסקי, "בצל הפרדסים", תל-אביב, תשי"ז.
  - 5) מ. סמילנסקי, "רחבות, ששים שנה — תר"ז—תשי"ז", רחובות, תשי"ז.
  - 6) מ. סמילנסקי, "הדסה", "השלח", כ"ד—כ"ה, 1911.
  - 7) מ. ברסלבסקי, "פועלים וארגוניהם בעליה הראשונה", תל-אביב, 1961.
- לא נעשה נסיון להעיר בכל מקרה שמוזכר סכום כסף או מטבע ולשוות מינוח אחיד לסכומי הכסף הנזכרים במקורות, וזאת משום המצב המסובך ששרר בתחום זה בארץ-ישראל העותומאנית.
- המטבע התורכי הגדול היה הלירה התורכית שערכה המוצהר 23.05 פראנקים צרפתיים (ב'1912); המג'ידי היתה מטבע כסף וערכה הרשמי 4.25 פראנקים; והבישליק מטבע של נחושת, ששוויו הרשמי 0.56 פראנקים.
- מפאת מיעוט הכסף המזומן, היה המטבע של אחדות ממדינות אירופה בשימוש באותן השנים בארץ, וביחוד הנאפוליון הצרפתי ששוויו ביפו היה 124 פיאסטר ובירושלים 109 (ב'1912); והפראנק הצרפתי ששוויו ביפו 6.2 פיאסטר. (ההבדלים ששררו בין המקומות השונים בארץ אינם מקילים על הבהרת המצב).
- מושבות אחדות, כמו פתח-תקוה, טבעו אף הן מטבעות. לפרטים נוספים על השיטה המונטארית ר' : D. Trietsch : Palestine Hand book, pp. 270—2; (Juedischer Verlag, 1912); Die Welt, 25.8.11 (pp. 902—3).

הערות

1. א. ז. לוינ-אפשטיין, "זכרונות", עמ' 127—130 (להלן לוינ-אפשטיין).
2. מ. סמילנסקי, "רחבות", עמ' 13, 31—32. לוינ-אפשטיין כתב (עמ' 237, 240) כי רוק החכיר 600 דונם מאדמת דוראן לבדווים שתנו לצד צפון ולצד מזרח. אלה היו חוכרים כברות ארץ וזורעים אותן תבואה. בשנה הראשונה לבואם של המתישבים טענו הבדווים, כי אמנם זרעו תבואות-קִיץ אולם טרם זרעו את תבואות-החורף. חנקין אמר כי הצדק עמם, ויוכלו לעבד את האדמה שחכרו "עד אשר יאספו את תבואתם מקציר תבואות-החורף". עם זאת תבע, כי יסלקו את אהליהם מהאדמות הללו, שכבר נרכשו על-ידי היהודים.
3. על אודות ועד המושבה, הרכבו ופעילותו מספר מ. סמילנסקי, "רחבות", עמ' 22—24.
4. מ. ברסלבסקי, "פועלים וארגוניהם בעליה הראשונה", עמ' 103—105 (להלן ברסלבסקי).
5. פרטים ב"ספר תולדות ההגנה", א', עמ' 957—960. על אוכלוסיית רחובות בראשית ימיה ר' מ. סמילנסקי, "רחבות", עמ' 14—17.
6. תיאור מפורט של הכפרים הערביים בארץ, וביהודה בפרט, ניתן בספרו של י. שמעוני, "ערבי ארץ-ישראל" (ת"א, תשי"ז); גם מ. סטבסקי, "הכפר הערבי" (ת"א, תשי"ז).
7. מ. סמילנסקי, "רחבות", עמ' 30. תופעה זו נדונה תכופות באפולוגטיקה של הישוב, בקונגרסים, בעתונות, ועוד. ר' גם ע' 156.
8. חזן אל א. לוינ-אפשטיין, 17.7.00; עוקדן 3, תעודה מס' 900.

9. א. אייזנברג אל א. לוינ-אפשטיין, א' אלול תר"ס, 9 באוגוסט 1900; ואל ז. גלוסקין, י"ד אלול תרס"א, 29 באוגוסט 1901; ארכיון ציוני מרכזי (להלן: א.צ.מ.), A 208.
10. תעודה ערבית חסרת תאריך; עוקדן 11, תעודה מס' 4607.
11. מכתב אל המחבר (12.6.68).
12. מ. סמילנסקי, "הדסה", "השלח", כ"ד—כ"ה, 1911.
13. י. שטרקמט אל ועד רחובות, 2.3.13; מיכל מס' 10, עוקדן ש/18 ו.ו.
14. מכתב אל המחבר (19.6.68).
15. מ. סמילנסקי: "במולדת. 1. מעשינו יקרבונו, מעשינו ירחקונו", "העולם", 29.1.14.
16. מכתב אל המחבר מיום 9.6.68.
17. מ. סמילנסקי, "רחבות", עמ' 31; לוינ-אפשטיין (עמ' 252—253) תיאר גם סכסוך מרעה עם עאקר משנת 1892.
18. מ. ברסלבסקי, עמ' 61—62; "ספר תולדות ההגנה", א', עמ' 145; פרוטוקול ישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות הארצישראלית, ג' תמוז תרס"ד — 16 ביוני 1904, א.צ.מ. A 24:49.
19. עוקדן 10, תעודה מס' 1827.
20. מ. סמילנסקי, "רחבות", עמ' 30.
21. ש. אייזנברג אל ועד המושבה, [אביב 1909], עוקדן 7, תעודה מס' 2393. גם לוינ-אפשטיין, עמ' 246—247.
22. ספרי פרוטוקולים של פתח-תקוה; גם "הפועל-הצעיר", כסלו-טבת תרס"ח.
23. 25.6.13; מיכל 10, עוקדן ש/18 ו; ר' גם תעודה 29.
24. "הדסה", "השלח", כ"ד—כ"ה, 1911. סיפורי סמילנסקי וזכרונותיו שבוססו על ההווי הרחובותי של התקופה מלפני מלחמת העולם הראשונה מהווים בדרך כלל מקור מהימן לידיעות על מה שנעשה במושבה.
25. רחובותי, "מכתב מרחובות", "הפועל-הצעיר", ט"ו אב תרע"א.
26. פרוטוקולים, כרך 1.
27. י"ד חשון תרע"ג, [24 באוקטובר 1912]; מיכל 10, עוקדן ש/18 ו.ו.
28. עוקדן 5, תעודה מס' 1359.
29. מ. סמילנסקי, "בצל הפרדסים".
30. גם מ. סמילנסקי, עמ' 64.
31. "ספר תולדות ההגנה", א', 241—242; מ. סמילנסקי, "רחבות", עמ' 73—76; ועוד.
32. מיכל מס' 10, ש/18 ו.ו. על ענתבי ר' עמ' 201, הערה 53.
33. שם.
34. מ. סמילנסקי, שם, עמ' 74—76. הסולחה תוארה על-ידי עמיהוד נחמני, "מפרשת עלילותיו של גבור יהודי", "הדואר", כ"ב, כ"ט טבת תשכ"ו.
35. העתק בלתי חתום, [אוגוסט/ספטמבר 1913]; א.צ.מ. Z 3:1450 (צרפתית במקור).
36. ט' כסלו תרע"ד (א.צ.מ. L 2:44). שם דיווח אייזנברג על "מצב המשפט הנוכחי: צריך להעביר עתה את הענין מעזה לירושלים, ולמרות ברית השלום עם הערבים יהיו עוד במושבה כשלושים איש שאימת המשפט תרחף עליהם והיו צפויים יום יום למאסר". לאחר שפירט את ההוצאות, טען אייזנברג כי האשמים היו אנשי "השומר" שלא התחשבו

- במנהגי הארץ: "לא יצא הדבר מאת האיכרים אלא מהצעירים אשר מקרוב באו, והמושבה שלא חפצה למסור את הצעירים ההם לידי הממשלה, הטילה את האשמה על עצמה, והענין שייך איפוא לכל הישוב".
37. אסיפת הוועד, ו' תשרי תרנ"ט [22 בספטמבר 1898], פרוטוקולים, כרך 1.
38. מד"ד [יהודה גרוזובסקי]: "מארץ ישראל... מרחבות..."; "השלח", ו', 1899, עמ' 81.
39. כ"ז מנחם אב תרס"ח [24 באוגוסט 1908], עוקדן 6, תעודה מס' 2024.
40. על פעילותה של "גאולה" נמצא חומר רב ענין ורב כמות בספרי ההעתקה של אהרן אייזנברג (א.צ.מ., A 208), אשר היה אחד מפעילי החברה.
41. פרוטוקולים, כרך 3.
42. "הדסה", "השלח", כ"ד, 1911.
43. "המליץ", כ"א סיון תרנ"א.
44. א. לוינ-אפשטיין, עמ' 260. על הרשות המשפטית של המושבה, ר' גם עמ' 161 לעיל.
45. ש. טולקובסקי אל הוועד, 25.1.13; מיכל 10, עוקדן ש/18 || (המקור בגרמנית).
46. ל' בשבט תר"ע [9 בפברואר 1910], עוקדן 8, מס' 2848.
47. א. רופין אל ד. וולפסון, 13.5.09; א.צ.מ., L 2:441.
48. "החרות", י"ז תמוז תרס"ט [6 ביולי 1909]; "האחדות", כ"ו אב תרע"א [20 באוגוסט 1911]. (ר' גם תעודה 78 והע' 66, לאותה תעודה).
49. א. ראובני, "הגנה עצמית", "האחדות", ג' אב תרע"א [28 ביולי 1911].
50. א. רופין אל הוועד הפועל הציוני, 9.11.11; א.צ.מ. L 2:466; פעילותם של הוועד הפועל וקודמו הוועד הזמני שהוקם כבר בראשית 1911, אשר היו המוסדות הפוליטיים הכלל-יישוביים הראשונים, ואשר הוקמו אף הם בעיקר עקב המצב הפוליטי החמור ועוינות הערבים — מתוארת בא.צ.מ., L 2:44.
51. ר' מאמרי: "נסיונותיהם של המוסדות הציוניים להשפיע על העתונות הערבית בארץ ישראל בשנים 1908—1914", "ציון", ל"ב, תשכ"ז. פעילותו של מלול וחבריו ללשכה ותפקידו של "אל-נפיר" במערכות ההסברה של מוסדות הישוב מתוארים במאמר הנ"ל.
52. "ספר תולדות ההגנה", א', עמ' 182—184.
53. אסיפת ועד המושבה, י"א אדר תרע"ד [9 במרץ 1914], פרוטוקולים, כרך 8.
54. למשל: י. טהון אל "ראש ועד המושבות", דוב לובמן, 30.9.13, א.צ.מ., L 2:497.

ב. המקורות

1. אסיפת הוועד, י' טבת תרנ"א (21 בדצמבר 1890)¹
פרוטוקולים, כרך 1.
באה לפנינו בקשת תושבי המושבה... לסדר סדרים ע[ל] ד[בר] הפועלים העובדים מהערביים ומצאנו לתקן בענין זה תקנות כאלה לאמר:
(1) הועד ישכיר פועלים לכל בני המושבה והוא יחלק לכל אחד כפי הנטיעות שיטע בשנה הזאת והמחיר ישולם להם מאקסימום 6.20 ג[רוש] ליום בח[ודש] הזה, ואח[ר] כ[ך] כפי שיחליט הועד בכל עת, והודיעו עתה אלה האנשים הנקובים מטה כמה שיטעו בשנה הזאת...
(2) אין רשות לשום איש לקחת עובד מאיש אחר אם גרש יגרוש אותו מעבודתו וכן אין רשות לשום איש להוסיף לעובד על משכורתו שיקבל מאיש אחר.
2. אסיפת הוועד, כ' טבת תרנ"א (31 בדצמבר 1890)
פרוטוקולים, כרך 1.
הענין מסידור הפועלים דורש עוד הוספות בהתקונים וכן מצאנו והחלטנו עוד לאמר:
(1) כאשר יעובו הפועלים את מי אז על הועד למלאות לו חסרונו.
(2) פועלים יהודים יחלקו ג[ם] כ[ן] לפי הפרצענטין² באופן שלא יגרע מצבם בחומר וברוח ע[ל] י[די] חלוקת הפרצ[ע]נטין ושנוי המקום...
(5) אם אחרי כל ההשתדלות לא יהי[ה] באפשר להשיג עובדים ערביים מהמקומות הקרובים החלט אצלינו לבנות בנין עראי גדול סביב המושבה באופן שיעמידו אצלם שומרים ולבל לתן להם לצאת מהאהל מן 8 שעה בערב עד הבקר ולבל לתן להם שישוה בהמושבה ולהשיגה שלא יהי[ה] להם שום כלי נשק וקני רובה.
3. כ"א ניסן תרנ"ג (7 באפריל 1893)³
עוקדן 1, תעודה מס' 152.
קבלתי את שכרי עד היום יום כ"א ניסן כ' לחודש ראמאדאן⁴ תרנ"ג ואין לי שום ט[ע]נות ות[ביעות] על לעווין-עפשטיין הנ"ל והנני הולך ממנו מעבודתי ברצוני הטוב.
4. אסיפת הוועד, ט"ז שבט תרנ"ה (9 בפברואר 1895)
פרוטוקולים, כרך 1.
וכן נחלט לשלוח ע[ל] פ[י] סדר רוכב אחד בשבוע להשיגה על שומר הכרמים אם יעבוד עבודתו באמונה ואם אין בהמות על אדמתנו.
5. אסיפת הוועד, כ"ז מנ[ח]ם א[ב] תרנ"ז (25 באוגוסט 1897)
פרוטוקולים, כרך 1.
נקראה הצעת בן המושבה יחזקאל סוכובולסקי⁵ הנרשמת תחת מס' 410⁶ בדבר דרי המושבה הנותנים כספם בנשך להערביים שכנינו, ומציע להכריז בעונש חמור כי יענשו את אלה, ונחלט להדביק אזהרה בבית הכנסת להזהיר את כל דרי המושבה

שלא יעשו ככה לימים הבאים ואם המצא ימצא איש כזה, אז יענשו אותו כפי ראות עיני הועד.

6. אסיפת הוועד, ב' חשון תרנ"ח (28 באוקטובר 1897)

פרוטוקולים, כרך 1.

ד) החלטנו לשים לחוק שאם יתהוה איזה משפט עם ערבי ויהיו על [ל] ז[ה] הוצאות בבית המשפט, אם היהודי הוא הגורם לזה, אז ישא היהודי הוזה חלק מההוצאות כפי ראות עיני הוועד. ובנוגע למשפט האכמאן עם הערבי נגמר שגארדאן ישא עליו בעול ההוצאות 20 פראנק, מפני שהוא אשם בזה שלא שלם להערבי המגיע לו.⁷

7. אסיפה כללית, כ"ד כסלו תרנ"ח (19 בדצמבר 1897)

פרוטוקולים, כרך 1.

נתאספו כל בני המושבה לעיין אדות תביעת זקני זרנוקא לשלם להם כסף מדי שנה בשנה בעד הובלת זבל מכפרם, מלבד מחיר הובל עצמו. אחרי אשר ועד המושבה היה בזרנוקא ולקח עמהם דברים ונוכחו לדעת כי כל מגמתם להוציא כסף חנם מהמושבה, לכן קרא לאספה כללית הזאת ותחליטו: אנתנו החתומים מטה מקבלים על נפשנו ועל בנינו באלה ובשבועה חמורה בלי מסירת מודעה,⁸ מבלי לקבל עובדים מזרנוקא, אלא אם שלמו לקופת המושבה, עלי ידי [כך] האנשים המופקדים על [ל] ז[ה] מטעם ועד המושבה, רבע מגידי לחודש מערבי גדול ובישליק מערבי קטן ומערבית והביא פתקא מהאנשים האלה, ומבלי להוסיף על משכורת הערביים והערביות אח"כ אפילו ע"י שוה כסף ואף ע"י איש אחר הבא מגירה דליה⁹ בלי כל ערמה ותחבולה, אלא המשכורת של הערביים ישארו כמו שהיו עד היום. בלי שום הוספה, ואם ערבי אחד יעזוב את עבודתו אצל אכר אחד מפני מעוט המשכורת או מפני התרשלותו בעבודתו או מפני שיעטה חרפה על יהודי או על עמנו בכלל, אז אין רשות לאכר אחר לקבלו בלי שום אמתלא ותרוץ, על האכר אשר הערבי עזב אצלו את עבודתו להודיע תיכף להאגשים המופקדים על זה הנזכרים לעיל. — מלבד זה החלטנו מבלי לקחת זבל מזרנוקא כלל עד אשר ישובו זקני כפר זרנוקא מהחלטתם לדרוש מאתנו כסף בעד הדרך. כן החלטנו מבלי לשלם בעד עגלה זבל יותר מחצי בישליק ובעד עגלה קטנה לסוס אחד גרוש אחד. כל ההחלטות האלה קבלנו עלינו באלה ובשבועה חמורה ואין לנו רשות לשנות מהחלטתנו זאת אלא באספה כללית שניה אשר תחליט ברוב דעות לשנות או נתיר את השבועה. וכל העובר על [ל] ז[ה] הוא כמפיר חוק ושבועה עם כל תוצאותיהם. כן החלטנו מבלי להרשות לשום גמל מזרנוקא להביא למושבתנו זבל בשכר. כן החלטנו לבקש מוואדי חנין¹⁰ שגם המה יעשו כמונו בנוגע לכפר זרנוקא.

8. אסיפה כללית, כ"ט כסלו תרנ"ח (24 בדצמבר 1897)

פרוטוקולים, כרך 1.

התאספנו בני המושבה לעיין אדות עובדי זרנוקא. במשך השבוע שלמו הרבה מעובדי זרנוקא רבע מגידי לקופת המושבה והיום באו זקני כפר זרנוקא ודברו

שלום לנו ובקשו מאתנו לקחת מהם זבל בלי שלם להם בעד הדרך, ובקשו להסיר את המס מעל עובדי זרנוקא. בהתאספנו כלנו החלטנו לבטל את האמור בהפרטיי-כל מיום א' כ"ד כסלו העבר בנוגע לענין עובדי זרנוקא ולהחליט אם יתנו מחר זקני כפר זרנוקא זבל בלי דרוש שכר הדרך, או לקבל עובדי זרנוקא בלי תשלום מס ולהחזיר גם לאלה שכבר שלמו המס עד היום. אולם כל ההחלטות שנחלטו בהפרטיי-כל העבר בנוגע להזבל נשארו בתקפן בכל תוקף ועוז.

9. אסיפת הוועד, י"ד שבט תרנ"ח (6 בפברואר 1898)
פרוטוקולים, כרך 1.

החלטנו... (1) לנסוע ליפו ולהשתדל לפני הרשות לענוש את אנשי כפר עקרון¹¹ הגונבים את הזמורות מהכרמים בפרהסיא ובחזקה ושולחים את בעירם על כרמינו.

10. אסיפת הוועד, כ"ט אלול תרנ"ח (16 בספטמבר 1898)
פרוטוקולים, כרך 1.

א) ה' קנטרווייטש¹² בא להתאונן כי גמלי הערבים גרמו לו היזק בכרמו. חברי הועד הלכו לראות את הכרם והחליטו כי ההיזק קל הערך הוא וענשו את הערבים כי ישלמו חצי מגידי ל"קופת הקנסות".

11. אסיפת הוועד, כ' תשרי תרנ"ט (6 באוקטובר 1898)
פרוטוקולים, כרך 1.

ב) נחלט להודיע לבני המושבה לבלי ישפטו בעצמם את הערבים הנושאים משרה במושבה. ואם יחטא אחד מהם לאחד האכרים יתאונן האחרון באוני הועד או באוני המשגיחים על הערבים הג"ל והם יבררו את הדבר. וכל אשר יעבר על החוק הזה יענש.

12. מיכל לעווין אל חברי הוועד (חסר תאריך)
עוקדן 2 א, תעודה מס' 674.

הועד ענשני לשלם 39 גרוש על אשר הכיתי את הערבי של ה' ראזנבליאם לכן אבקש כי יענשו גם את ה' ראזנבליאם אשר הרשה להערבי שלו לעבר בעגל[ה] דרך כרמי ולהשחית את גפני.

13. אסיפת הוועד, כ"ב כסלו תרנ"ט (6 בדצמבר 1898)
פרוטוקולים, כרך 1.

א) דוד רוינבלום התאונן על מיכל לעווין כי הכה את ערבי [כך] על לא דבר. חברי הועד ראו את הערבי ונוכחו כי אמנם הכהו מיכל מכות אכזריות. הועד החליט לענש את לעווין כי ישלם 12.20 גרוש לערבי ו-12.20 ג[רוש] ישלם לקופת הקנסות.

14. ליב דאגיליביץ אל הוועד, ט"ז טבת תרנ"ט (29 בדצמבר 1898)
עוקדן 2 א, תעודה מס' 698.

קנה קביתי 30 גמלים שעורים, בכפר "יבנה" במחיר 17.20 ג[רוש] כל כלי ונתתי כסף מזומן בתור "כסף-יד" סך 160 פראנק. וכבר קבלתי מהסך שלושים גמלים — שלשה. אחר[ך] כ[ך] בא האדון מר מיכל לוויז ונתן יותר על המחיר שהשויתי עם

בעל השעורים, בסך 20 פרוטות על כל כלי. ועוד הוא מתפאר לתת להם עוד יותר עד 20 גרוש כל כלי. ממלא מובן כי בעל השעורים איננו חפץ ליתן לי את השעורים. ואבקש מאת פני כבוד הועד, לומר למיכל לוויין בל יקנה את השעורים אשר קניתי אני, ומסר ממון ישראל וכו' [לי]...

פ. ס. 13 בבאני שמה בכפר אצל זקני הכפר "שעכי" והמוכתר, 14 מצאו ג[ם] [כ]ן [י] כי השעורים שייכים לי אבל הוא באחת.

15. אסיפה כללית, ה' ניסן תרנ"ט (16 במרץ 1899)
פרוטוקולים, כרך 2.

ג) בדעה אחת נחלט לבחור מקום לשוק ושמה צריכים לבא כל הערבים המוכרים ושמה ימכרו את סחורותיהם. משגיח השוק יקצב מחיר אחד ואין רשות בידי שום איש להוסיף על המחיר הזה. המשגיח ישגיח לבלי ימכר איש שום דבר לא בשוק... לחדש הראשון יש לשכר משגיח בכסף.

16. שטארנאוויטש אל הוועד, ח"י ניסן תרנ"ט (29 במרץ 1899)
עוקדן 2 א, תעודה מס' 731.

כאשר נגנבו מעצי השקדים אשר על כרמי וכאשר נודע לי על ידי השומר פעסיל כי הערביים דאהוד וסאלים העובדים אצל מיכל לעווין ועוד ערבי העובד אצל ה' פאדלעשאק רעו את הסוסים ביו[ם] ט[וב] 15 אצל כרמי והביאו עוד ערביים מהכפר זארנוגע והם גנבו את השקדים, לכן אבקש מהוועד לצוות לה' מיכל לעווין ולה' זלמן פאדלעשאק שיעכבו את כסף הערביים אצלם עד אשר יחקר הדבר ולשום את הפסדי.

17. אסיפת הוועד, כ"ה אב תרנ"ט (1 באוגוסט 1899)
פרוטוקולים, כרך 2.

באו השיעכים של הכפר זרנוקא ויודיעו לחברי הועד כי הנם מוסרים לידי הועד לשפט את ה' ש. ר. קנטראוויטש על אשר הכה מכות אכזריות את הערבי מחמוד בן דהוד מזרנוקא עדי נפלו למשכב ואם הועד יקבל עליו את דבר המשפט לא ילכו לדרוש משפט מאת הממשלה. ויחליטו חברי הועד לקבל עליהם את המשפט ולבלי למסור את הדבר להממשלה. אז בחרו משני הצדדים שני אנשים אשר הם יוציאו את המשפט. מצד אחד נבחר ה' אייזנברג מצד השני מחמד כתיב 16 מזרנוקא. הועד מלא את ה' אייזנברג כי יוכל לענש את החוטא בעונש כזה: כי ישלם למחמוד בן דהוד שכר עבודתו כל הזמן שישכב למשכב ולא יוכל לקום היינו שבעה מג'ידות לחודש, ובעד המכה שהכהו ישלם לו עשרה מג'ידות ואם הרופא יחזה דעתו כי גם אחרי שיקום מחמוד מחליו לא יוכל לעבד עבדה קשה אז ישלם לו קאנטראוויטש עד אשר ישוב לכחו הראשון ויוכל לעבד כל עבדה חצי נפליון לחדש.

אך שני האנשים ה"ה אייזנברג ומחמד כתיב לא יכלו להתפשר ביניהם ונדחה הדבר עד ליום הששי.

ביום הששי התפשרו השופטים הנ"ל והוציאו את המשפט המבואר למטה: דוד קנטראוויטש ישלם למחמוד דהוד שכר עבודתו בעד עשרה יום, אשר לא יכל לעבד

וישלם את כל ההוצאות לבית החולים ששמה התרפא החולה ועוד ישלם קנס : ששים פרנק למחמוד דהוד, עשרה פרנק לבית התפילה ברחבות ועשרה פ[רנק] לבית התפילה (ג/מה)¹⁷ בזרנוקא.

18. חברי ועד וואדי חנין (דוד לאנדא, שלמה יפה ומרדכי האכבערג) אל ועד רחובות, ג' כסלו תר"ס (5 בנובמבר 1899) עוקדן 2 א, תעודה מס' 792.

אנחנו... מתכבדים לבקש מכבוד חברי ועד מושב רחבות כי יואילו בטובם להודיע לאכרי מושבתם כי אין מן היושר אשר אחדים מהאכרים הנ"ל קנו גם הפצים לקנות להבא זבל הנמצא אצל הערבים השוכנים בסביבות כרמי וואדי חנין ובוה זולת אשר קניית הזבל היא נגד הצדק והיושר עוד יעלו השער על הזבל אצל הערבים הנ"ל.

19. צבי הירש קאהאן אל הוועד, כ"ט תשרי¹⁸ תרס"א (22 באוקטובר 1900) עוקדן 3, תעודה מס' 994.

היום כאשר באתי מע[יר] הק[דש] ירושלים ת[בנה] ו[תכונן]¹⁹ נודעתי כי הבידואינים רעו את מקניהם על הכרם שלי מס' 18²⁰ והבהמות של הערבים השחיתו הרבה מאות גפנים, אשר עוד לא אדע מספרם. ע[ל] כ[ן] אבקשם להיות נא מטובם לדרוש מהשומר הכרמים ההפסד שלי ולמוסרו לידי.

גם על כרם שלי מס' 77 רועים הערבים את גמליהם וה' ר[בי] ראובן מנוחין ג[רן] י[איר]²¹ ראה זאת ג[ם] כ[ן] בעיני[ו], וגם זמורות מכרם השקדים גשברו ואיפו הוא השומר של הכרמים.

20. אסיפה כללית, ד' טבת תרס"ב²² (14 בדצמבר 1901) פרוטוקולים, כרך 2.

ב) בדבר העובדים הערביים. להפחית מחיר העבודה עד חמשה גרוש ליום, אחרי כי מחיר הענבים ירדו והשנה היתה שנה לא טובה ג[ם] כ[ן].

21. אסיפה כללית, י"ח אדר תרס"ג (17 במרץ 1903) פרוטוקולים, כרך 3.

האספה נתאספה להחליט דבר בענין השמירה... מר א[ייזן] ב[רג] מציע, כי שומרים חדשים לא נמצאו ויש עתה שני אמצעים לתקן את השמירה האחד לקבל את הבדואים אשר על גבול המושבה המקבלים עליהם השמירה באחריות גדולה מצדם והשני להשאיר את פעסעל במקומו עד לאחר הבציר בתנאי שישלם בעד כל ההיוקות שיהיו.

נחלט לבלי להסכים לשני האמצעים הנ"ל ולקבל שומרים חדשים ממרחק איזה שהם.

22. "פסל, שומר המושבה"²³ אל הוועד (אין תאריך) עוקדן 4, תעודה מס' 1158.

זה כתשע שנים שהנני עובד במושבתכם ועל כן הנני מרשה לי לבקש את רום כבוד מעלתכם לעשות אתי חסד ולתת לי להשאיר פה עוד חמשה ירחים עד הגמר

משך זמן שטר-התקשרותנו. ואנכי אשלם בעד כל הנזקים שקרו עד כה. ואם אאלץ ללכת מפה דוקא עתה — זה לא לי לכבוד.

23. אסיפה כללית, ד' חשוון תרס"ד²⁴ (24 באוקטובר 1903)
פרוטוקולים, כרך 3.

בכל הדעות נחלט לקצוב מחיר עבודת הערביים לשנת התרס"ד לא יותר מחמשה גרוש ליום. וכל מי שישלם יותר לבד זאת שיחשב כאיש מפריע את חוק וסודרי המושבה, יהי[ה] עליו לשלם לקופת המושבה בשליק אחד ליום בעד כל ערבי שקבל ממנו יותר.

24. אסיפת הוועד, כ"ז אייר תרס"ד (12 במאי 1904)
פרוטוקולים, כרך 3.

8) ה' מיכל לעווין הודיע להוועד כי יש אנשים מהמושבה אשר ישלמו בהכפרים אשר סביבותינו בעד עגלה ובל 3/20 אשר בכל עת שלמו 1.30, ועל[ל] ז[ה] יש פרטי כל מכבר כי אסור לכל בני המושבה לשלם יותר מן 1.30 בעד עגלה גדולה] ובעד קטנה 1 גרוש²⁵ לכן נחלט להודיע לבני המושבה ולהזהיר אותם לבל יהינו לשלם יותר מהמחיר הקצוב ואם יודע כי אחד מבני המושבה עבר על החוק הנ"ל אז יענש על[ל] ז[ה] בעונש כסף.

25. אסיפת הוועד, ג' תשרי תרס"ה (12 בספטמבר 1904)
פרוטוקולים, כרך 3.

2) אחרי שבעת האחרונה נודע לוועד המושבה כי אנשים יחידים הולכים לקנות אדמה מהערביים אשר בסביבות המושבות ואחרי כן ימכרו את חלקם לאנשים אחרים ברוחים יותר מהראוי וזה נראה כמין ספעקולאציאן²⁶ מצדם ועל[ל] י[דו] יעלו את מחיר האדמה ויכולים לגרם היוק גדול להמושבות אשר בסביבותינו בדבר קנית אדמה, לכן החליט הוועד להזהיר את האנשים האלה לבל יהינו לעשות זאת, ואם לא ישמעו לאזהרת הוועד אז יעשה הוועד מה שיהי[ה] ביכלתו להפריע את המכר ומעותיהם יניחו על קרן הצבי...²⁷ ולעתיד החליט הוועד כי כל מי שילך בעצמו לקנות אדמה מהערביים אשר בסביבותנו הן לו לעצמו והן למכר לאחרים מבלי שיודיע מזה קודם לוועד המושבה, אין לו שום זכות בכל מוסדות המושבה ולא ישיג שום עזרה מכל המושבות אשר בסביבותנו יען כי הוועד בא לידי ההכרה כי זה יזיק לכלל הישוב... ולבקש מכל אחד אשר ידוע לו ממכירת אדמה מערבי להודיע זאת תכף להוועד, והוועד ישתדל לקנותה מבלי שיעלו את מחיר האדמה יותר.

26. ? אל ?²⁸ (חסר תאריך)
עוקדן 5, תעודה מס' 1361.

וגם זאת ידע כבודו כי מסבה אשר החלקים הנ"ל נשאר בור עד היום היה לנו כמה פעמים משפטים בהממשלה עם שכנינו הערביים אשר הסיגו את הגבול והוועד תמיד שמר את זכותו וגבולי החלקים, אשר זה עלה לנו בדמים מרובים וברוב השתדלות בהממשלה.

27. משה ראזינבלום אל הוועד, כ"א טבת תרס"ה (29 בדצמבר 1904)
עוקדן 5, תעודה מס' 1415.

אנכי תיכף אחרי חתונתי, כאשר התכוננתי כי העבודה אינה מצויה ביותר ובעל משפחה הנני כבר היום, החלוטי לבקש אחרי עבודה. והנה נודע לי כי אצל הערבי מחמוד שהין ימצא חלקת אדמה אשר בחפצו לחרוש אותה, במחרשה אירופית. תיכף הלכתי אליו, ואחרי שקלא וטריא²⁹ וחלוף משכרתי עשרת מונים, גמרנו בינינו, כי עלי להמציא לו תמיד סוסים עד אשר יגמור את חרישת אדמתו, בעשרה פרנק כל זוג. ועליו לשלם לי 5 פרנקים ליום בשביל השגיחי ל[אי]כות העבודה, אחרי כי הוא איננו יודע בזה מאומה... [אולם לאחר כמה ימי חריש באו איכרים מהמושבה אל הערבי וקיבלו על עצמם את העבודה במחיר יותר זול]. ומהערבי מגיע לי עוד בערך שישים פרנק, ואיננו חפץ כבר לשלם לי, בהיות כי הערבי הזה תמיד קשה הנהו לעניני כסף... היעשה דבר כזה בין אנשים... לא רק בין יהודים... ובהיות כי מצאתי לי עבודה מאיש אשר כזה אשר גם אחיו בני אמונתו מעודו לא קבלו ממנו את שכר עבודתם בשלמות.

28. "שומרי המושבה סלים אבא סרור וסלים אבא דהוד" אל הוועד (אין תאריך)
עוקדן 5, תעודה מס' 1635.

כפי שאנחנו שומרים את המושבה זה לנו ארבע שנים, אנחנו היינו מרוצים מהמושבה, והמושבה היתה מרוצה מאתנו ולא היה שום דבר שנגנב, או הבאנו אותו או שלמנו מחירו. כל זמן שהיו האדונים עלינו אנשים שלא חפצים מאתנו שחד, כי אם שנשמר היטב את המושבה מקדם ועד המושבה, ואחר כך עזרא פארער ומיכל לעווין והיו משלמים לנו מדי חדש בחדשו משכרתנו, כמדבר בקונטרקט.³⁰ ועתה כפי שמסרו את השמירה לאדונים משה ראזינבלום והערצל מאקאו, והם חפצים כי מדי חדש בחודשו יקבלו מאתנו שחד חדש והם רק מבקשים טובת עצמם, ולא טובת המושבה. והם אינם בושים לקבל מאתנו ערביים מסכנים, שמוסרים את עצמם בעד פרנסתם האמללה, לקבל מאתנו שחד, וכל דבר קטן וגדול שיש לנו הכנסה, הם חפצים לחלק אתנו. בשנה העברה התרצינו עם ועד המושבה, כי נשמר בעד 6 נפאליון פחות עשרים גרוש לחודש, והם פתאם לא שאלו מאתנו ולא דברו אתנו מאומה והביאו לפני חודש ימים שומרים, ושמרו את המושבה שני לילות. ואחר כך קראו אותנו עוד פעם והתרצו אתנו, כי נתן להם ממשכרתנו עשרה פראנק לחדש. ונתן להם עשרים פראנק בעד השומרים ששמרו את המושבה שני לילות ושבנו וגמרנו אתם כי נקבל ממשכרתנו הששה פחות עשרים גרוש נקבל רק, חמשה נפאליון וארבעים גרוש. ונעמיד על חשבוננו, שני שומרים שישמרו את הכרמים, והתרצינו אתם על כל זה. ופתאום בשבוע העבר חפצים להחליף עוד פעם את משכרתנו, לאמר כי נקבל רק שלשה נפאליון לחדש.

ועתה הגנו פונים אל ועד המושבה כי ישפטו בינינו. אם מוצאים בנו ערות דבר שעשינו במושבה, אז יגידו לנו ואם לא, יתנו לנו את חשבונינו בעד כל השנה, את משכרתנו כפי שהתרצינו אתם. ולפי חקכם, גם כן לא יתכן כי ישנה כל יום ויום את הסדרים בשביל שני אנשים שחפצים להרויח מאתנו על כל צעד וצעד.

ומבקשים אנחנו כי ישימו עלינו אדונים, אנשים ישרים ולא שמחפשים אחרי כל דבר קל. ערך שיקבלו בשביל זה שחד חצי בישליק כפי שצו לערבי אחד שהיה אצלנו שיחביא את שק פחמים של ערבי [כך] שהניח אותם אצל בית הספר ולקחת בשביל זה בישליק.³¹

29. מתוך תקנות למושבה שעובדו על ידי "ועד התשעה"³², כ"ב מרחשון תרס"ח (30 באוקטובר 1907)

פרוטוקולים, כרך 3.

ל"ה. כל אחד מבני המושבה אשר יחזיק אצלו ערבי עם משפחתו פה בהמושבה מחויב לשלם בעד הערבי ומשפחתו הוצאות המושבה כפי שישיית עליו ועד המושבה לפי הסדר שמשלמים כל המשפחות בהמושבה.³³
ל"ו. הועד מחויב להזקק לכל הטענות והתביעות אשר יהיו בין ערביים ליהודים ולקיים את הפס[ק] ד[ין] אשר יצא מהם בלי דחוי.

30. אסיפת הוועד, ט"ו טבת תרס"ח (20 בדצמבר 1907)

פרוטוקולים, כרך 4.

דנו בדבר הזריעות אשר יעשו על אדמת רחבות הנתונים בחכירה לערביים, אשר זה נגד הפרטיכל מאספה כללית מס' 65 מאור ליום י"ד אלול תרס"ד³⁴ אשר החלט פה אחד לבלי להשכיר בחכירה אדמה לערביים.

והחלט: א) כי על סמך הפרטי כל הנ"ל כי מהיום והלאה לא ירשה הועד לתן לערביים לחרוש ולזרוע על אדמת רחבות ולהודיע מזה במודעה לכל בני המושבה כי בל יהין שום בן המושבה לפרץ גדר נגד תקנת המושבה. [מתוך פרוטוקול האסיפה מ"ד אלול תרס"ג (6 בספטמבר 1903), פרוטוקולים, כרך 3: מר גלוסקין³⁵ מציע, כי בכדי שתמעט השפעת הערבים במושבה החליט לבל לתת את אדמת מ[נוחה] ונ[חלה] בחכירה לערבים והוא מציע, כי גם המושבה תחליט החלטה זו לבלי לתת אדמתה הבור לערבים בחכירה.

האספה הכללית הסכימה פה אחד להצעת מר גלוסקין וכל האספה קבלה עליה בכל תוקף, כי מהיום והלאה אל יתן שום אחד מבני המושבה את אדמת הבור שלו בחכירה לערבים וכל אחד שיעבור על ההחלטה הזו יהיה כחוטא לחוקי המושבה. ורק מרת דונדיקאו³⁶ שיש לה הרבה אדמה ותוכל לסבול מהחלטה זו הפסד מרובה יתן לה החופש להתנהג בענין זה כנטית רוחה וחפצה].

31. יעקב נוטמאן אל הוועד (אין תאריך)

עוקדן 6, תעודה מס' 1862.

הנני מבקש מאת כבוד הועד לענש את אבו חילפי³⁷ על הכותו אותי ואשתי. הוא נכנס אל ביתי בחרפות וגדופים על כי בנו ובני רבו יחד ויכו איש את רעהו ולכן דהפתיו החוצה, או הביא מקל גדול ויתנפל עלי ויכה אותי ואשתי במקלו מכות נאמנות. ובכן אבקש להועיד אותו למשפט ולענשו בכל חמר הדין.

32. אסיפת הוועד, ג' אדר ב' תרס"ח (6 במרץ 1908)

פרוטוקולים, כרך 4.

ג) בדבר הריב שהיה בין המוביל מים ה' יעקב נוטמאן והכו [כך] את אבו חילווא, וה' נוטמאן הכה אותו שעות אחדות אחרי הריב הראשון עד שפך דם והערבי אבו חילווא קלל אותו באמונת היהודים.

החלט כאשר לפי גבית עדות מאנשים אחדים אשר הערבי אבו חילווא כי התערב בריב אשר היה בין נער הערבי ובין נער נוטמאן וקלל אותו אבל גם נוטמאן עשה עולה כי בערב בא אל אוהל הערבי והכה את הערבי עד שפך דם, ומהראוי לענוש את שניהם, אבל הועד מצא לפטור את שניהם עתה מקנס ובפעם השני אם יריבו ביניהם אז יקנס אותם הועד גם בעד הריב הזה.

33. נחמן הירשנזאהן אל הוועד, א' ניסן תרס"ח (2 באפריל 1908)
עוקדן 6, תעודה מס' 1898.

בעת שהיה נחוץ להערבי אחמד אבו אלי העגלון מה' בירמאן לעבור מיקב אגודת הכורמים ליקב הסינדיקט³⁸ להעמיס משא עבר בתוך כרמי על שורות הגפנים ושרר לערך 10—12 גפנים. ובכך הנני מבקש להכריח את ה' בירמאן כי יעכב מספך משכורתו של הערבי דמי נזקי כפי שישית עליו הועד ולענוש אותו בעד זה, כי לא נשמע מעולם הפקרות כזה כי עגלוננו ירשו לעצמם לעשות נבלה כזאת לעבור דרך כרם גפנים ולעשות היוזק כזה ולמען ידעו לבלי עשות זאת בפעם השנית.

34. אסיפה כללית, ט' ניסן תרס"ח (10 באפריל 1908)
פרוטוקולים, כרך 4.

ג) נקרא מכתב מאחדים מבני המושבה, ואחדים מהפועלים המבקשים להציע לפני האספה הכללית את מכתבם ותכנו הוא כאשר אחד מבני פתח תקוה קבל בקבלנות לצבוע את בית אחד מהמושבה והאיש הזה הביא אתו 2 ערביים מיפו לעזר לו, ובכך מוחים הם נגד זה כי לערביים לא ינתן העבודה בעת שיש צובע יהודי בהמושבה, וגם ביפו ובסביבותיה ישנם צובעים מאתנו אשר אין להם עבודה, ונותנים מחאה ע[ל] ז[ו]ה] ומבקשים מהאספה לדון על זה.

אחרי ויכוחים רבים החלט: כי הבית הראשון אשר הצובע קבל עליו לצבוע והביא עוזרים ערביים, מפני השלום ירשו לו לגמור את הבית הזה אתם, ויותר אין רשות להצובע דאנקנער לעבד עם הערביים פה בהמושבה, וכן כל בעלי מלאכות שיקחו עבודה בקבלנות.

35. אסיפת הועד, י"ג אייר תרס"ח (14 במאי 1908)
פרוטוקולים, כרך 4.

ב) ה' אייזנברג מעורר את העלאת המחיר לפועלים ערביים עד 8 גרוש ומציע להועד כי ישתדל כי לא יעלו בגי המושבה למחירים גבוהים כאלה כי הדבר יזיק גם להבא, ואחרי כן אי אפשר יהיה להוריד המחיר.

36. "שעך אחמד הבעדואי" אל הוועד, י"ג תמוז תרס"ח (12 ביולי 1908)
עוקדן 6, תעודה מס' 1989.

שומר הייתי זמן רב אצל ה' זלמן מאקאו ובשנה העברה הביא באיארזשי³⁹ ואחרי זמן מה התקוטט עם הבאיארזשי ופטר אותו ממשמרתו כל הזמן בקשתי אותו

כי יקח אתי עוד שומר אחד לשמור את הפרדס, כי השטח גדול מדאי, יותר משאפשר לשומר אחד לשמור אותו, והוא לא לקח עוד שומר ובאותו הלילה שפטר את השומר פקד עלי לשמור את החצר, יען כי ירא אולי יגנוב הבאיירושי איזה דבר טרם עזבו את הפרדס בבקר, וכששאלתי אותו מי ישמר את הפרדס ענה לי שאין דבר אם לילה אחת תשאר בלי שומר, מה יגנובו שם? הלא אראנוניו⁴⁰ אין בהפרדס, וכן נשארתי בהחצר הלילה הזאת כפי פקודתו, ובאותו הלילה שברו בהפרדס עצים אחדים. ה' מאקאו קנס אותי בשמונים פרנק ופטר אותי, והבטיח לי כי אם העצים לא ימותו לגמרי יחזיר לי את הקנס, ועתה הנני מודיע לכב[ודכם] כי העצים גדלו והוטבו, ואני בקשתי מאתו את הקנס ואיננו רוצה להשיב לי. בכך הנני מבקש מהועד לדון דיני זה עם ה' מאקאו, או ימסרו את הדבר הזה לפני הרב אשר עתה בהמושבה, וכאשר יחליט הועד או ידון הרב הנני לשמוע לפקודתכם ולהחלטתכם ולקיים את כל אשר תדונו.

37. אהרן ראזענבוים אל הוועד, אב תרס"ח (יולי/אוגוסט 1908)
עוקדן 6 א, תעודה מס' 2023.

בנטרי את כרם [כך] של האדמיניסטרציה⁴¹ בחברת ערבי חסן, האחרון גנב אצלי מלבוש עליו... ועוד דברים קטנים... פניתי לאלטשולער שיעכב להערבי את כספו בהאדמיניסטרציה עד שישלב לי את הגנבה והוא ענה לי שאין לו על זה כל משפט, ראשית; ושנית הוא פוחד שהערבי לא יהרג אותו אם יעכב את כספו... לכן אתכבד לפנות בזה להועד שהוא מצדו יניח מאסר על כספו של חסן שיש לו באדמיניסטרציה עד שישלב לי את חפצי.

38. אסיפת הוועד, כ"ז תשרי תרס"ט (22 באוקטובר 1908)
פרוטוקולים, כרך 4.

ד) קובלנא של הגב' קפלן על השומר שהיה אצלה על השקדים כי גנב מכרמה כל השקדים ותובעת היא אותו בעד 2 קנטר שקדים ובמכתבה מודיעה כי יש לה עדים ע[ל] ז[ה] כי השומר היה הגנב. השומר גם הוא בא להועד ותובע מאתה משכורת שמירתו אשר הגב' קפלן לא שלמה לו עד היום. והשומר אומר כי דברי הגב' קפלאן כזב ושקר ואך תואנה היא מבקשת לבלי לשלם לו משכורתו. החלט להודיע לה' קפלאן כי יביא את העדים לפני הועד לאספה שניה, אשר יודעים כי השומר הוא אשר גנב את השקדים מהכרם.

....

ואו) כאשר הועד הכיר כי הערבי אבדול עזיז שאטא נקי הוא מגנבת התרנגולים של ה' כהן, לכן כל האשמה נופל על הערבי האנאפי הרכב אצל ה' רוזנבלום, והחלט להודיע לה' רוזנבלום כי יעכב אצלו מכסף משכורתו 40 פרנק בעד העופות.

39. הוועד אל ש. גולדין, ה' מרחשון תרס"ט (30 באוקטובר 1908)
עוקדן 6 א, תעודה מס' 2150.

מתכבדים אנחנו לבקש מכבודו כי יעכב אצלו את כסף משכורתו של רכבו⁴²

יאסף שעזי כי חשוד הוא בגנבת מחרשות מאחד מבני המושבה — [גולדין השיב אל ועד המושבה :

הערבי כבר נפטר ממני, ובאמנם מגיע לו עוד ממני כסף סך ערך 230 גרוש — אשר הבטחתי לשלמם בזו הימים — אבל ירא אנכי ממנו לעכבם. ובאם אמר לעכב את כספו [י]ודע אנכי מכמה גנבות שגנב ממני העולים יותר מהסך המגיע לו. ויש לי עדות שלא יהי[ה] לאל ידו להכחישה, ואין אנכי עשה זה פשוט מפני היראה, ואם הועד יאלצני לזה, אז הלא יהי[ה] משפט הבכרה לגבות ממנו המגיע לי ?

40. המשך לאסיפה הכללית ה-127, כ"ג כסלו תרס"ט (16 בדצמבר 1908) פרוטוקולים, כרך 4.

ה' מינקאו דבר ברחבה על בקרת ה' גורודיסקי יצחק שמבקר את הועד על נתנם את עבודת הברכה ליהודי בקבלנות והיהודי עובד עם הערביים, ראשית אין לנו רשות להוות דעה להקבלן איך יעבוד עם ערביים או עם יהודים, שנית הנני מציע את השאלה לפני הנאספים אם הרשות להועד לותר על ממונם של בני המושבה ולתת מחיר עבודת צבור ליהודי יותר מלערביים, אם תסכים האספה ע[ל] ז[ה] או יביעו את דעתם וידע הועד להבא את עבודתו וזכותיו.

41. אסיפת הוועד, כ"ו כסלו תרס"ט (19 בדצמבר 1908) פרוטוקולים, כרך 5.

ג) אחדים באו והתאוננו על וואלדבלום ודוב גראעו שמשלמים לערביים בעד עבודתם ליום יותר מן 6/20 [גרוש] ליום. החלט : להודיע במודעה לכל בני המושבה כי מי שישלם יותר ענוש יענש ע[ל] י[די] הועד.

42. אסיפת הוועד, ז' טבת תרס"ט (31 בדצמבר 1908) פרוטוקולים, כרך 5.

ו) הערבי שעז נימיר מזרנוגע בא להועד ובקש להמעיט את העונש מהערבי האנאפי בעד גנבת התרנגולים של שואל [כך] כהן, ונשבע בפני הועד כי האנאפי נקי מאשמת הגנבה.

החלט לקבל מאתו רק 15 פרנק בעד הגנבה ולהודיע לה' רוזנבלום כי יעכב מכספו שיש אצלו 15 פרנק והמותר ישלם לו.

43. אסיפת הוועד, י"ד טבת תרס"ט (7 בינואר 1909) פרוטוקולים, כרך 5.

הערבי אבדאלא בא לפני הועד והתאונן כי מגיע לו מה' יעקב פורר 68 גרוש ואיננו משלם לו, ה' פורר בקרא להועד, והוא הראה את חשבונו שאינו מגיע לו כפי חשבון הערבי, ואחרי שנתברר להועד החשבון החלט : כי ה' פורר ישלם להערבי 37 גרוש.

44. אסיפת הוועד, כ"א טבת תרס"ט (14 בינואר 1909) פרוטוקולים, כרך 5.

ז) הערבי מחמד חאסאן בא להתאונן על ה' קפלן שאינו משלם לו בעד שמירת

השקדים 4 ירחים וארבעה ימים וקבל ע[ל] ה[שבון] הנ"ל 3 ליי"פ ושמונה בישליקים והמותר לא רצה לשלם לו. נקרא ה' קפלן ובאה אשתו.

45. אסיפת הוועד, כ"ב טבת תרס"ט (15 בינואר 1909)
פרוטוקולים, כרך 5.

1) באו להוועד העדים ה' שלייפר וה' מנוחין שהזמין אותם הוועד ע[ל] פי בקשת ה' קפלן, הראשון אמר כי לא יודע בפרטות אודות גנבת שקדים מקפלן, אך זאת הוא יודע כי כל הערביים הם גנבים, והשני העיד כי לא יודע מאומה משומר של קפלן.

46. אסיפת הוועד, ט' אדר תרס"ט (2 במרץ 1909)
פרוטוקולים, כרך 5.

1) בא ה' ענטין והתאונן שאחד מהרועים של המושבה מחמד אבו שער הכה אותו על שחפץ לסגור בהמה שנכנסה למגרשו והרועה לא הניח אותה לקחת. ואחרי שתפש אותו מר ענטין ודרש מאתו שילך אתו לבית הוועד הכה הרועה אותו במקלו עד שגם עתה נראו אותות על פניו וערפו.

הרועה אבו שער בא להוועד וטען כי הוא נתן לו להסגיר את הבהמה אך כאשר דרש מאתו ללכת לבית הוועד הכה אותו, כמובן הכה גם הוא את ענטין, והתאונן שענטין חרב את ביתו והרס את כל אהלו ואת אשר סביב לאהל.

החלט: שהרועה ישלם קנס עשרה פרנק בעד הכותו את ה' ענטין ומחצה יהי[ה] על מעות חטים⁴³ ומחצה לטובת בית הספרים.

47. אסיפת הוועד, א' ניסן תרס"ט (23 במרץ 1909)
פרוטוקולים, כרך 5.

ב) בדבר תלונת ה' אנשל שקולניק על האדר גושטא העובד אצל דוד גראיעוו שהלך באמצע כרמו והראשון לא נתן לו ללכת, והאדר הכה אותו, נקרא העד אחמד איל גולי, והוא העיד כי מרחוק ראה איך שהתחילו לריב ביניהם ובא הוא לבלי לתת להגדיל הריב אבל בפניו לא הכה הערבי את שקולניק.

החלט לקנס את הערבי בסך חמשה פרנק אחרי אשר לפי עדותו של אחמד הזהיר לו מרחוק וצעק אליו שלא ילך באמצע כרמו והוא לא שמע לאזהרת ה' שקולניק והלך.

48. אסיפה כללית, א' דחון[ל] המ[וועד] פ[סח] תרס"ט (7 באפריל 1909)
פרוטוקולים, כרך 5.

ה' חרלפ... צריך כל אחד מהכורמים לשמור גם הוא את כרמו יחד עם שומריו. ה' אלטשולר, האספה הזאת איננו נוגע אך להטיב את מצב שמירת הכרמים מגנבים, אך לשמור את הכרמים מהפקרות כי כל כרמינו הם הפקר כי זה כשנים אחדות אשר נרגש במושבה איזה אנארכיע... כי לא יהיה הפקרות אצלנו פנימה והערבים ירגישו זאת, והם מרשים גם לעצמם לגנוב ולגזול את כל הבא בידם. האסיפה החליטה לבחור ועד שמירה מיוחד.

49. ענטין אל הוועד, ה' אייר תרס"ט (26 באפריל 1909)
עוקדן 7, תעודה מס' 2396.

בזה אני מבקש את הוועד להודיע לי בענין המשפט ששפט הוועד ביני וביני ערבי [— — ד] אבו שער, רעה העדר, כי כפי שנודע לי הוועד לא שמר את החלטתו בזה שערבי שהכה יהודי באמצע המושבה מצא לו משרה פה במושבה, ואם הוועד לא יוכל לשמור אל האבטוריטת⁴⁴ שלו, אז מוכרח אני לעשות בעצמי את הערבי המשפט [כך].

50. מנחם מענדל בראנשטיין אל הוועד, י"ג אייר תרס"ט (4 במאי 1909)
עוקדן 7 א, תעודה מס' 2409.

הנה זה לפני שעה התנפל עלי הח"מ הערבי הצעיר מוסטאפא מזארנוגא. שנינו יחד עבדנו בכרם לייב דאנליוויץ, ואחפוך לקחת דלי מים שעמד לא רחוק לשתות אני ויתר העובדים. מהר הערבי הנ"ל ויחטוף את הדלי מידי ויכני בו הכה ופצע עד שפך דם בלי-הרף עד אשר יגעה ידו. לכן אני פונה לכבוד הוועד לחקור ולדרוש הדבר לקרא את שנינו ולשפט בין שנינו ומבקש אנכי למהר בזה שלא לאחר את הדבר.

51. ברוך ויינר אל הוועד, כ"ה אייר תרס"ט (16 במאי 1909)
עוקדן 7 א, תעודה מס' 2421.

עגלון עמד אצלי היום סוס בלי עבודה. וראשית מבקש אני מכבוד חברי הוועד כי בבקר כי הערבי שלי עדיין לא בא, התפלאתי וירדתי עם הסוסים אל הבאר, בעמדי ראיתי והנה העגלון שלי נוסע עם סוסי מילצען וגם מילצען אתו. צעקתי אליו ואמרתי לו כי אין לו רשות לעשות כן והוא לא ענה לי כלום ונסע הלאה ומחסרון עגלון עמד אצלי היום סוס בלי עבודה, וראשית מבקש אני מכבוד חברי הוועד כי עוד היום יודיעו למילצען כי יפטר את הערבי יען אם לא אז אהיה מוכרח אני להוסיף לי ערבי אחר ולקח אותו מבעלי כפי שעשו לי. והנני דורש כי יענשו אותו כי ישלם גם בעד הסוס שהסב לי בעמידתו.

52. אסיפת הוועד, כ"א סיון תרס"ט (10 ביוני 1909)
פרוטוקולים, כרך 5.

(ב) תביעת אבו חילווא מה' ווינשטיין שהרג את חמורו בבקבוק מיינ... אשר הצטדק לפני הוועד כי לא בזדון עשה את הדבר, אחרי שחמורים מאבו חילווא עושים לו הדיק על מגרשו ובאותה שעה יצא מהבית וראה את חמורו של אבו חילווא בחצרו, וגרש אותו... ראה כי החמור אכל עשב אחרי ההכאה...

החלט כי ה' ווינשטיין מחויב לשלם לה' אבו חילווא חמשה עשר פרנק בעד חמורו [אשר נערך ב-20 פראנק].

53. חיים פרידה אל הוועד, י' תמוז תרס"ט (29 ביוני 1909)
עוקדן 7 א, תעודה מס' 2975.

תמול בשבת הלכתי מרחבות למושבה "באר יעקב" והייתי לפרדס של ה' מינקוף לרחץ בבריכה. והפרדסן (באיאר) הערבי גדף אותי בזלזולים שונים, עד שאמר לי ממור (ארס), וכאשר אנכי עניתיו בגידוף הזה לקח את מקלו מקל החובלים והכניני

עד שגעשה בי פצע, ויש לי עדים על זה... ודורש אנכי מכבוד הועד שיעשה משפט. [הערת הוועד: המקל שהכה אותו נשבר בעת ההכאה.

54. "אחמד אבא חטאב" אל "חברי ועד המשפטים"⁴⁵, [ב' אלול תרס"ט (19)] באוגוסט 1909

עוקדן 9, תעודה מס' 3285.

כמו שגמרתי עם צבי פליישמאן אשר שלח אחרי, כי אקבל את המקשה שלו בשותפות לי החצי ולו החצי, בהיות כי הערבי שלו הלך ממנו ויעזבנה, אז אמרתי לו, מה יהיה אם יבא הראשון ויגיד כי לו זאת המקשה, אשר עבדתי בה הראשון. אז גמר עמי לתת לו להראשון כמה שיגמר [—] ין בינינו. ואם לא נוכל לגמר בינו, לאמר בין הראשון, אז מחויב הוא לשלם לי 40 פראנק בעד עבודתי אשר נכשתי את המקשה, ואת כל השקדים מכרמו. אז לא חפצתי לגמר עמו בין אנשים [כך]. אז הלכנו אל משה ראזינבלום וחניפי מורנוגה וע[ל] פ[י] שני העדים האלה גמרנו את המדבר. ואחרי אשר הלכתי לבקש ממנו את כסף עבודתי, חרפנו וגדפנו ואבקש מכבוד הועד כי יקח את הדבר אשר הביש אותי ולגמר עמו בטוב.

55. אסיפה כללית, ט' טבת תר"ע (21 בדצמבר 1909) פרוטוקולים, כרך 5.

ה' גורודוקסי יהודא הציע לפני האספה, כאשר בשבוע העברה נמצא הרוג על אדמת רחבות, ותוצאות הדבר ידוע לכל בני המושבה, כי אפשר כי יטילו על המושבה עלילה נוראה ובימים האחרונים נודע לאחדים כי ההרוג הביאו מזורנוגע ובכן הוא מציע כי יעשו בוויקוט⁴⁶ לבלי לקחת פועלי זרנוגע לעבודה בעד מעשיהם הזרים. כל הגנאספים הסכימו לזה בדעה אחת כי מחר בבקר יפטרו את כל הפועלים מזורנוגע היומיים, והרכבים נותנים זמן לפטור אותם עד חמשה מהיום [כך] ואחרי זמן הנ"ל מחויבים לפטור אותם.

החלט שאין רשות לאחד מהאכרים מהמושבה לקבל הפועלים מכפרים אחרים שעובדים אצל אחר בלי רשות הבעלים שעבדו אצלו, הבויקוט חל גם על הערביות ג"כ ולא רק על הגברים. [החלט לקנוס עוברי החלטה זו].

56. אסיפה כללית, ט"ו טבת תר"ע (27 בדצמבר 1909) פרוטוקולים, כרך 5.

ה' גורודוקסי הודיע כי אחדים עברו על החלטת האסיפה הקודמת ועבדו היום עם פועלי זרנוגע...

ה' אייזנברג, שמח אני כי דורשים מאתי לתת בירור על עברי בפעם הראשון החלטת האסיפה... וכפי ששמע מחברי הועד — מאחדים מהם — כי דעתם ג"כ אינה נוחה מהחלטת האסיפה, יען כי ההחלטה נעשתה באופן נמהר ובלי ישוב הדעת כלל, ובנוגע להעברת ההחלטה הוא מתפלא איך אפשר לאסיפה כללית להחליט החלטות כאלה אשר ע"י זה אפשר להביא היוק ליחיד לערך 5 נאפ[וליון] ליום, אצלי יש 20 סוסים, ואי אפשר היה להחליף ביום אחד או בשני ימים את כל הערבים

וכפי ששמעתי ישנם רוב גדול מהתושבים שהם מתנגדים להבויקוט, ובכלל הנני מודיע, כי לא זה הדרך אשר לקחתם לכם לענוש את זרנוגע, ישנם דרכים אחדים אשר לפי דעתי טוב יותר להביא את הענין לידי תוצאות טובות לצדינו, ולא ללכת בדרכים כאלה, הלא זקני כפר זרנוגע, ישבעו רצון מזה שפטרו את פועלי זרנוגע. ומעולם הם מתנגדים לאלה שעובדים בהמושבה, ובתור יהודי הנני אומר לכם כי עלינו לעשות דבר ע[ל] פי צדק ויושר, אם לענוש את אלה שעשו לנו רעה, או עלינו לענוש דוקא את אלה שעשו את המעשה והעול הנורא להמושבה, ולא לעשות באיקוט לפועלים אשר ברור לנו כי הם לא לקחו חלק בהתועבה שעשו לנו.

ה' גורודוסקי, חבר המשגיחים על הבויקוט דורש, כי בשבוע ימים אפשר היה לו להחליף את כל החורשים...

ה' שמואל[יא]ן מבטל את דברי ה' איזנברג בדבר דבריו שהענין הזה הוא פוליטי, ואין לנו לעשות זאת, אנחנו עשינו את חובתינו בנוגע להעול שעשו לנו בהביאם לנו הורג [כך] על אדמתנו ולהטיל עלינו אשמת רציחה ועלילת דם. ואין לנו לקבל אותם לעבודה בשום אופן, יען כי אין אנו מאמינים להם, כי בכל עת ובכל זמן ועוד פעמים אחדות יעשו לנו כמו שעשו לנו זה פעמים...

...החלט בהסכם כל הנאספים לתת ארכה לה' איזנברג 10 ימים להחליף את החורשים ולא יותר.

57. אסיפה כללית, כ"ז שבט תר"ע (6 בפברואר 1910)
פרוטוקולים, כרך 6.

ה' שמואלין, ידוע כי אנחנו עשינו בויקוט לבלי לקחת את פועלי זרנוגע... ועתה בעת האחרונה באו הפועלים ובקשו לעשות שלום, כלומר כי הם לא אשמים בדבר זה ולא ידוע להם כלל מההרוג, והם ישיבו לנו את ההוצאות. אנחנו מצדינו התיעצנו בדבר זה, ועלה על דעתנו כי מצב העבודה והכרמים שזמן גמר העבודה ממשמשת ובאה ודרוש הרבה פועלים. ואפשר כי בזדון או בשגגה יעברו בני המושבה על החלטת אסיפה כללית בדבר הבויקוט. ובכן מציעים לפני האספה איך להתנהג בדבר זה.

ה' חרל"פ, באספת הועד הקודמת באו אחדים לפני הועד להודיע כי פועלי זרנוגע מבקשים שלום, והמושבה בזדון או בשגגה יעברו על החלטת האסיפה, ומציעים להועד כי יכנס בעוד מועד בדבר זה, ולקרוא אסיפת כללית לבטל את הבויקוט. ה' מינקאוו בהצעתנו לפני הנאספים לבטל הבויקוט לא נאמר כי עשינו שלום לגמרי אתם, אך מסבת הכרת הועד שבאה העת לדבר בנידון פועלי זרנוגע, אבל בזה שנקבל את הפועלים שלהם לא נאמר כי כבר נגמר ענין הבויקוט או המשפט עמהם.

ה' גורודוסקי הבן, מתנגד לבטל הבויקוט, ואומר כי בזה שנקבל את הוצאות שעלה לנו לא די בזה, אם יש להועד טעמים מספיקים לביטול הבויקוט תדון האסיפה ע[ל] ז[ה]. אבל אם אין זאת אינו כדאי לבטל הבויקוט, אבל לבלי לבטל אותו אך ורק בשביל ההוצאות שיכניסו לנו.

ה' גולדפרב, מצד הועד אין שום סבה גורמת לבטל הבויקוט, אך מהערת אחדים

מבני המושבה, וכאשר בהפרטי כל של החלטת הבויקוט נזכר כי אין לבטלו בלי הסכמת אסיפה כללית, בכך קראנו את המושבה לשאול אותם אם מסכימים הם לבטל את הבויקוט או לא, ומציע אנכי לחדול מויכוחים ולהחליט אם לבטל או לא.

ה' חר"פ, נוטה לדעת ה' גולדפרב והוא מתפלא כי אלה שדרשו מהועד לבטל את הבויקוט מה הם מחשים.

ה' גורודייסקי מתנגד נגוד גמור לבטל הבויקוט.

ה' גורודייסקי האב, אומר כי אם אך הועד מרגיש כי אפשר שאחדים מהמושבה יקחו פועלים בזדון, כי יכריח אותם לזה אז מהראוי לבטל את הבויקוט, אבל ירא אנכי אולי לא מצד הפועלים נתבקש השלום, וזה נהיה מצד אלה שמכריח אותם לקבל את הערביים מסבת ההכרח לפועלים.

ה' גורודייסקי הבן מתנגד לביטול הבויקוט אם אין טעמים מספיקים לזה. ...ה' בירמאן מבאר כי הבויקוט נעשה לא לרעת פועלי זרנוגע, אך לרעתנו אנו, כי שמע כי ישנם אחדים מהחורשים שידרשו בחודש הב[א] [עלינו] ל[טובה] הוספה, ונהיה מוכרחים לתת להם, א[ם] כ[ן] לרעתנו הוא הבויקוט ולטובת הערביים, ודרוש לבטל אותו.

ה' מינקאוו, מצד זקני כפר זרנוגע הגנו יודעים כי לא יבקשו מאתנו שלום, אך בנוגע לפועלים מזרנוגע, אפשר להועד להודיע להנאספים אך את הקול שיצא בהמושבה, כי הבויקוט מזרנוגע דוחק אותנו ולא להערביים, ודי להתוכח... ברוב דעות 27 נגד 23 החלט למסר להועד להסיר הבויקוט.

...היו"ר מר גולדפרב העיר כי סבת כל ההיזקות אשר על הכרמים היא שמחכירים אדמה לערביאים ובשום אופן אי אפשר לחזק את שמירת הכרמים כל זמן שמחכירים אדמה לערביים...

ה' יעקבזון... חבר מועד השמירה... אי אפשר לשמור את הכרמים מאלה הערביים שחוכרים אדמה ומביאים הרבה בהמות לרעותם, והוא [החוכר] יענה שהביא אותם לאחר בהם, והם יעשו היזקות רבים על הכרמים...

ה' פדובה... מדוע הציע הועד להוציא את הערביים מהמושבה אך בדבר חכירת אדמה, הלא מהראוי היה לבלי לקחת ערביים גם לכל עבודות שונות כמו בנין בתים וכדומה...

ה' בירמאן חושב כי אלה שכבר זרעו תבואות החורף אי אפשר להכריח את בעל האדמה לבטל ההתקשרות עם הערבים אבל אלה שהוציאו אדמתם לתבואות קיץ צריכים להכריח אותם לבלי לתת לזרוע עליהם.

...החלט בדעות נעלמות 40 נגד 3 כי אין רשות לשום בן המושבה להחכיר אדמה בחכירה לערביים בלי שום יוצא מהכלל... והרשות ביד הועד לענש את אלה שיעברו על ההחלטה הנ"ל כפי ראות עיני הועד.

58. אסיפת הוועד, ב' דר[אש] ח[ודש] אד[ר] א' תר"ע (10 בפברואר 1910)

פרוטוקולים, כרך 6.

החלט: א) כל אלה שהחכירו את אדמתם בשנה העברה והאדמה כבר נזרעה גם

בשנה הזאת בתבואות החורף מחויבים לשלם בעד כל דונם זריעה 50 סאנט מכל דונם, לטובת השמירה.

(ב) אלה שהחכירו אדמתם בשנה זאת על תבואות הקיץ צריכים לבטל את ההתקשרות, ואם הערביים יתבעו מהם מחיר החרישה עד היום, נמסר לוועד המושבה להתפשר עם המחכירים ובאם ישנם אחדים שאי אפשר להם לבטל את ההתקשרות עם הערבים מטעם מספיק להועד אזי ישלמו לטובת השמירה 75 סאנטים מכל דונם הנורע.

(ג) אלה שמסרו אדמה בחכירה לערביים בין נטיעות, מחויבים לבטל את ההתקשרות, ואם אי אפשר יהי[ה] להם לבטל את ההתקשרות מטעם מספיק להועד אז ישלמו 75 סאנטים מכל דונם בלי שום הנחה מצד הועד בנוגע להחרישה.

(ד) כל התקנות הנ"ל חלים גם על אלה שנתנו את אדמתם בחכירה לערבים בשנה זאת על שותפות.

(ה) להודיע במודעה שאין רשות לשום איש למסור ענבים ושקדים וזיתים מהאילנות לערביים, כי אופן מכירות כאלה מחריבים את המושבה והעובר על [ל] ז[ה] יענש בכל חומר הדין.

(ו) על שנת התרע"א הב[אה] ע[לינו] ל[טובה] אין רשות לשום בן המושבה להחכיר אדמה לערבים, בלי שום יוצא מהכלל, ובשום אופן לא יתן הועד לעבור על זה.

(ז) להודיע לכל המחכירים את אדמתם בשנה זאת את ההחלטות הנ"ל במכתב מיוחד לכל אחד ואחד.

59. אסיפת הוועד, כ"ט אדר א' תר"ע (10 במרץ 1910)

פרוטוקולים, כרך 6.

המוזכיר מסר להוועד את בקשת זקני כפר אגור⁴⁷ כי הועד ירשה להם לרעות לערך חמש עשרה בהמות שלהם יחד עם העדר של המושבה רק ביום ואך על משך 3 שבועות, בהערים כי הם יתנו תמיד להעדר שלנו לרעות על אדמתם מאחרי הקציר בכל שנה.

החלט להרשות להם... ויתנו התחיבות לשלם בעד היוקות על הכרמים ובעד גנבות שקדים... ואם אפשר כי הבהמות שלהם ילינו באיזה חצר בהמושבה למען שנהי[ה] בטוחים כי לא ירעו בלילה ויגרמו להיוקות.

60. אסיפת הוועד, י' אדר ב' תר"ע (21 במרץ 1910)

פרוטוקולים, כרך 6.

(ב) נקרא השומר סלים סרור והועד הזהיר אותו לגרש את הערביים שהתישבו קרוב לאהלו, ועושים היוקות ברעותם גמליהם ובהמותיהם פה. השומר הבטיח כי מחר ביום ג' יעתיקו את אהליהם מפה.

(ג) החלט כי ה' חרלפ וה' יעקבזון יסעו מחר לרמלה להגיש תלונה על הבעדואים המזרחים שרועים את בהמותיהם על כרמינו בלילה, ומזדיינים אם יבאו השומרים לגרשם.

61. יצחק זאב אלטשולר אל הוועד, ט' סיון תר"ע (16 ביוני 1910)
 עוקדן, 8, תעודה מס' 3102.

אבקש בזה מבלי לתת מים להערבים המזרחיים (ערב שערגי) ⁴⁸ באשר בדרך
 הילוכם המה גונבים שקדים. ואין בזה חלילה שום חילול כבוד המושבה. באשר
 המה יכולים לקחת מים בכפר "ענני" ⁴⁹ הקרובה להם.

62. אסיפה כללית, י' סיון תר"ע (17 ביוני 1910)
 פרוטוקולים, כרך 6.

טרם שהגיש הוועד לסדר היום העירו אחדים מהנאספים על דבר הבעדואים
 שהתישבו בהמושבה בהמון רב עם גמליהם, צאנם ובקדם, וכמעט יותר מחצים אשר
 התישבו פה בלי שום עבודה שקבלו עליהם בגמליהם, ואך יביאו היזק בהשחיתם את
 הכרמים ועושים היזקות וגנבות פה ודרוש להרחיקם מהמושבה.
 אחרי ויכוחים שונים מהנאספים נתקבלה ההחלטה הזאת כי כל אחד מהכורמים
 יחזיק את הגמלים להובלת ענביו לרא[שון] לצ[יון] ⁵⁰ על מגרשו, והמגרש שהתישבו
 הבעדואים ישאר פנוי מהם ועל[ל] י[די] ז[ה] לא יבאו להתישב פה אלה שאין להם
 עבודה כי כל בעל הבית לא יחפוץ להחזיק על מגרשו ערביים שאינם עובדים אצלו,
 ויעזבו את המושבה.

63. אסיפת הוועד, כ"א סיון תר"ע (28 ביוני 1910)
 פרוטוקולים, כרך 6.

ג) ע[ל] פ[ני] תלונת ה' אלטשולר שהבעדואים בעברם דרך הכרמים עם חמוריהם
 לקחת מים מהמושבה יעשו היזק על הכרמים ויגנבו את פירות הכרמים, ומבקש שלא
 יתנו להם מים.

החלט: שהוועד יזמין את זקני הבעדואים ולהציע לפניהם א) שיוהירו את כל
 הבודואים אשר תחת שבטיהם כי לא יהינו לגנוב מהכרמים ולא יעברו על הכרמים
 עם חמוריהם אך ילכו עם דרך המלך. ואם לא ימלאו את דרישתינו הזאת לא יתן
 להם מים מהמושבה. ב) לבוא עמם בדברים ולהשתוות אתם בדבר המים שמקבלים
 מהמושבה שעולה לנו השאיבה בדמים מרובים. וישלמו לנו איזה סכום בעד המים
 שמקבלים מאתנו.

64. אסיפה כללית, י"ח אלול תר"ע (22 בספטמבר 1910)
 פרוטוקולים, כרך 6.

ה' אלטשולר... העיקר הוא לגרש את השומרים הערביים מכרמינו שהם חושבים
 אותנו לפרה חולבת ומוצצים מאתנו כל מה שביכלתם אם אך לרעתנו ולטובתם.

65. אסיפת הוועד, כ"ה אלול תר"ע (29 בספטמבר 1910)
 פרוטוקולים, כרך 6.

ג) החלט לשלוח דלגציון ⁵¹ לקאימקאם ⁵² מבאי כה כל המושבות שביהודא,
 ולהודיע לכל המושבות אשר ביהודה מהאסון הנורא שהיה על כרמינו ולהגביל
 היום שבו יבואו כל המוכתרים עם חבר אחד מהמושבות ליפו ולהתיצב לפני
 הקאימקאם לברך את ביאתו ליפו ועם זאת לספר לו את כל ההיזקות שעושים

לנו השכנים אשר בסביבי המושבות ולבקש מאתו כי ישתדל שלא ירעו השכנים על כרמינו ולא יעשו לנו היוקות כי באופן כזה אי אפשר לנו לגדל אלנות.

66. ? אל ועד המושבה (ספטמבר 1910)

עוקדן 9, תעודה מס' 3305.

באנו היום ולא מצאנו את ענטבי⁵³ והוא שב היום ת[יכף] ומ[יד] באשר קבל הטלגרמה נסע ליפו שמה לא מצא שום איש, פגש את איזנברג, ואיזנברג לא אמר לו דברים ברורים ופרנק⁵⁴ הגיד כיון שלא הודיעו לו אין זה עסקו. מצב הדבר הוא כן. מירושלים יצא הוקר מיוחד לעשות חקרה והקמקן מיפו⁵⁵ כולם הולכים מחר ביום שבת לרחבות. מהפחה יצאה פקודה כי יעשו חקרה והוא יבקר אחרי כן החקרה [כך]. מהמודיר מרמלה כבר באה תשובה תלגרפית, ובאופן כזה: א) העצים עקרו הבדואים וכל הזמן לא ירחקו אותם מסביב רחבות אי-אפשר לשמור.

ב) ע[ל] ד[בר] ההרוג זה גזל פשוט ולא יו[תר].

ג) המנוחה שמורה בהמושבה ואין שום אחריות.

האטכל⁵⁶ שנמסר לפחה נכתב באופן כזה כי אויבים מיוחדים ערבים עלינו ועוקרים עצינו, והורגים את העובדים נחוץ לקשר ההרוג והעצים יחד. ולבקש ולדרוש כי הממשלה תקח את שני הדברים האלה יחד בתור עובדה אחת.

[הוספה בכתב יד אחר]: העקר כי יהיה מזה משפט גדול ורציני. ואם לא ח[ס] ו[שלום] [וא] בדנו כי בקטנות לא תשגיח הממשלה. במלה אחת לקשר הכל יחד העקירה והרצה. מתחלה עקירה ואח[ר] כ[ך] רצה והתכלית להניס התושבים מהמשה או לעשות מהפכה.

67. אסיפת הוועד, ד' מרחשון תרע"א (9 בנובמבר 1910)

פרוטוקולים, כרך 6.

6) השומר סלים סרור בא והתאוונ כי הרבה גניבות שנתהוו בהמושבה הם כולם בזרנוגע, ודרוש להביא שמה פקידי הממשלה ויראה את הגנבה אצל כל אחד ואחד. הועד הזמין את ה' מיכל לוינ ויעקב פורר והם הבטיחו לנסע למג'דיל להמודיר כי ישלה אתם חילים להפש אחרי הגנבות,⁵⁷ אך לע[ת] ע[תה] בקש השומר סלים לחכות עם הנסיעה מעט, טרם שיקבל את כלי הרתם שגנבו מה' אהרונביץ.

68. אסיפת הוועד, ט"ו מרחשון תרע"א (17 בנובמבר 1910)

פרוטוקולים, כרך 6.

בדבר חכירת אדמה לערביים... תיכף אחרי הבציר יעזבו את האדמה, ולא לשבת על האדמה עם בהמותיהם עד סוף הקיץ כמנהגם הם. וחסון אבדול באדיר נתן התחייבות בעד שלימאון אבדול מוסע שחורש את אדמת אלכסנדר כהן ונסדר בארכיון של המושבה מס' 3366. [מאותו תאריך, עוקדן 9; וזו לשון ההתחייבות: "אני הח"מ ערב בעד שלימאון אבן מושא כי מהיום והלאה לא יהרוש ולא יזרע על אדמת מושבה דוראן (רחבות) לבד הקראב שיש לו על אדמתם משנה העברה, ותיכף אחרי הגורן אין לו רשות להחזיק בהמות על אדמתם, ואם קרה איזה מקרה

היזק על אדמת דוראן ע[ל] י[דו] עו ע"י בהמותיו, עליו לשלם כפי אשר ישית עליו ועד המושבה].

69. אסיפת הוועד, ג' כסלו תרע"א (4 בדצמבר 1910)

פרוטוקולים, כרך 6.

ז) ה' אייזנברג הודיע להוועד ע"י המזכיר כי יש ערבי אחד שקובל על חלק אדמת בור של ה' קודאק ויוכל לבא לתוצאות לא טובות. החלט להודיע למר אייזנברג כי בהיותו ביפו יתראה עם האנשים השייכים להקניה של אדמת גאולה ויביאו את הענין לפני הממשלה.⁵⁸

70. אסיפת הוועד, י"א כסלו תרע"א (12 בדצמבר 1910)

פרוטוקולים, כרך 6.

א) בדבר גנבת הסוסים של מר מילצאן בא ה' מילצאן והודיע כי צבי פליישמאן והשומר חענקין⁵⁸ הודיעו לו כי הסוסים נמצאים ברמלה ודורשים בעדם 160 פרנג וזה רק אם יבואו לקבלם היום, ואם לא אז ירחיקו אותם מרמלה וימכרו אותם... החלט כי הוועד לא יוכל לשלם כסף זה בלי שומר המושבה סלים סרור וכאשר השומר הלך ביום השבת לחפש אחר הסוסים לצד דרום ובטח ישוב הנה היום או מחר, בכך על הוועד להמתין עד שבא סלים סרור כי אפשר שסלים יביא אותם בפחות מהסכום הנ"ל...

ב) ...נתעורר ערעור מאחד מרמלה⁵⁹ ...דרוש להתענין בענין זה ולהעמיד מצידנו עורך דין לעת המשפט... שהוועד ישתדל כי החלק הזה שמערערים עליו יטע בשקדים, כי כל הערעור בא אך ע"י זה שעומד עד היום בלי נטיעות ואם היה בטוע או בטח לא היה עליו שום ערעור.

71. אסיפת הוועד, ט"ו כסלו תרע"א (16 בדצמבר 1910)

פרוטוקולים, כרך 7.

ה' אייזנברג הודיע כי נתעורר ערעור על חלק אדמה מאדמת גאולה... כנראה חפץ המערער איזה פצוי ולא דוקא את האדמה, וזה כימים אחדים שקבל הזמנה לבית המשפט, ואולי יזכה בדין. יש לדאוג שנרכוש לנו שכן ערבי באמצע אדמתנו, וטוב היה אם נסע מחר אחד מאתנו לדבר עם האיש המערער אולי אפשר לגמר אתו בטוב או לקנות מאתו את שטח האדמה אשר אצל אדמת ה' הולצמאן שנתחלף לו באדמתו בעת קניית אדמת גאולה — ולהביא את הענין לידי גמר מלהשפט אתו בערכאותיהם⁶⁰ ושהתוצאות על המשפט תעלינה אולי יותר מדמי הפצוי היותר גדול שדרוש לתת להערבי.

72. אסיפת הוועד, י"ז כסלו תרע"א (18 בדצמבר 1910)

פרוטוקולים, כרך 7.

א) בדבר הגנבות שקרו בזמן האחרון: החלט למסור לה' הירשנזאהן וגורודייסקי מ. לנסוע ליפו ולהתייעץ שם עם אנשים מומחים א) אם לעשות מזבוטה⁶¹ על הגנבים שגונבים וחומסים את המושבה לעתים תכופות, וגם לעורר משפט עליהם בדבר הסוסים... ב) הערעור על חלקת אדמה מאדמת גאולה שנמכר לוועד הפועלים

ונמסר מהם לה' קודאק ועומדת בור עד היום, החלט למסור למר איזנברג והירשנזאהן להתראות עם ה' דיזנגוף⁶² וספיר⁶³ ולהתיעץ מה יש לעשות בדבר זה... ט) בקשת ה' פדובה מ' לנכות לו מחשבונו את הסך 20 פ[ראנק]⁶⁴ שהעמיסו עליו בעד חכירתו אדמתו לערבי, ומודיע כי לא היה לו שום הכנסה מהחכירה כי הערבי לא שלם לו מאומה.

החלט להודיע לה' פדובה כי האמתלא שלו מספקת היא להסיר מחשבונו את הסך 20 פ[ראנק] אבל בשים הועד אל לב כי הטלת הסכומים הנ"ל על הבעלים שהחכירו אדמתם לערביים היא החלטת אספה כללית אשר להועד אין רשות לבטלה, בכך יראה לנו ה' פדובה את הערבי אשר חקר את האדמה ולא שלם ונקח אמצעים לקבלה מיד הערבי.

73. אסיפת הוועד, ט' טבת תרע"א (9 בינואר 1911)
פרוטוקולים, כרך 7.

2) השומרים הנ"ל דרשו לצוות לה' מילצאן כי יפטור את רכבו ולה' זלמן מינקאוו כי יפטור את פועלו מזרנוגע אחמד מיקאוו, כי ידוע להם כי הראשון ידע מקודם כי יגבבו את סוסי ה' מילצאן, והשני גנב את מכונת התפירה מה' מינקאוו ואשר הוא עצמו החזיר אותו אחרי הודיע לו שיגיש הועד תלונה עליו בהממשלה. כן בקש מהוועד להרשות להם לנסוע לגאזא⁶⁵ להגיש שם תלונה לפני הקאימיקאם על הגנבים מזרנוגע על גנת הבהמות, והרשה לחנקין לקנס תושבי רחבות שאינם נשמעים לו ובכך מונעים בעדו מלמלא את תפקידו.

74. אסיפת הוועד, י"ב שבט תרע"א (10 בפברואר 1911)
פרוטוקולים, כרך 7.

1) הועד דן על תלונת ה' ווינר שהשומר הפרדס של ה' פיינשטיין שלח את הערבי אשר אותו באהלו ושבר עם גרזן הרבה גפנים מכרמו, וה' חיים טעפפער תפש את הערבי ביום ד' לפנות ערב בשברו בגרזן הרבה גפנים, ולקח מאתו את אדרתו והגרזן עם גרמו [כך] ראשי הגפנים והביא אותם להמושבה.
החלט להודיע לה' פיינשטיין כי יפטור ת[י]כ[ף] ומי[ד] את השומר שלו ויעכב אצלו את משכרתו והערבון של השומר המונח ת[חת] י[דו].

75. יעקב ישראל פיינשטיין אל הוועד, ט"ו שבט תרע"א (13 בפברואר 1911)
עוקדן 9 א, תעודה מס' 3546.

במענה על מכתבם מיום י"ב ירח זה הנני להודיעם כי הודעתי להשומר שלי כי הנני פוטר אותו ממשמרתו, ובאשר האיש זקן ובגן חולה נתתי לו זמן לבקש לו מקום במשך שבועים עד כלות החודש. אך מהגוגע לדרישת הועד לעכב את משכורתו וכסף הערבון שלו אין באפשרי [כך] למלא. הועד צריך [להבין] כי ממעשה כזאת אוכל לסבול הפסד גדול. רק אם הועד יאבה לקבל עליו את האחריות ולתת לי את ערובתו שישלם את ההזיקות שאסבול, אז אמלא את דרישתו זאת ג[ם] כ[ן].
אנוכי חושב כי "בשני שוטים אין מכים" ואם יש להועד לתבוע ממנו איזו חוב או קנס יוכל למצא שנה אחרת.

76. אסיפה כללית, כ"ב שבט תרע"א (20 בפברואר 1911)
פרוטוקולים, כרך 25.

ענין השמירה... ה' האנקין השומר הראשי הרצה לפני הנאספים הסבות שלפי דעתו אי אפשר לנהג אותה [השמירה]. (א) כי הערביים כבר התרגלו לעבר דרך כל הכרמים, ובעברם לעשות היזקות, לקחת זמורות, לרעות חמוריהם וגמליהם, והשומרים הערביים לא יתענינו כלל בזה, ולפעמים לוקחים מתנת יד מהערביים, והשומר הערבי סלים סרור יושב באהלו ולא התרגל כלל לסובב על הכרמים ולהשיגח על השמירה. (ב) שאין שום עזרה מבני המושבה עצמה... (ג) הערביים מכפר זרנוגע הם כ[ל] כ[ך] יודעים כי אי אפשר להמושבה להתקים בלעדם — לפי דבריהם — עד שעושים מה שחפצים, ולא מקבלים עליהם שום משמעת לא מהשומרים ולא מהבעלים שעובדים אצלם... הנני מכרח להתפטר ממשמרת, כי לקחת כסף בחנם בלי שום תועלת אי אפשר בזה.

77. אסיפת הוועד, ג' אדר תרע"א (3 במרץ 1911)
פרוטוקולים, כרך 7.

החלט: (א) לתת חופש גמור לוועד השמירה כי יתקן את השמירה כדרוש לטובת המושבה לפי ראות עיניו.
(ב) לאסור ההובלה עם בעלי הגמלים מזרנוגה הן מהמושבה ליפו והן מיפו להמושבה. ולהודיע מההחלטה הזאת לסוחר יפו.
(ג) בדבר החרם הכללי על ערביים מכפר זרנוגה, נתקבלה הצעת ועד השמירה והחלט לגרש לפי שעה את הרכבים והפועלים שידוע שמביאים היזק להמושבה.

78. אסיפת הוועד, א' מנ[חם] א[ב] תרע"א (26 ביולי 1911)
פרוטוקולים, כרך 7.

הוועד דן על המצב הנוכחי הרע במושבות שבגליל ויחס השכנים הערביים אליהם, והממשלה שם עומדת מרחוק ואיננה עושה מאומה נגד מעשה הרציחות וגזלות שסובלים שם אחינו שבגליל מהערביים והנוצרים, והעובדא האחרונה שבמושבת מסחא שהקימקאם הרס בנין בית הספר שם מראה לדעת שהמצב נתחדד שם באופן גורא ומזור ודרוש לקחת אמצעים נגד זה.⁶⁶
אחרי יכוחים וישוב הדעת החלט שחברי הוועד מר חרל"פ ומר שמואלין יסעו ליפו להתראות עם אלה העומדים בראש המוסדות הלאומיים שלנו⁶⁷ ולהתייעץ עמהם איזה צעדים דרוש לעשות בענין זה להיטיב את המצב, ולקרוא אסיפת ועדי המושבות ויחד לטכס עצה נגד המקרים והאיומים שקרו שם בהגליל בעת האחרונה.⁶⁸

79. אסיפת הוועד, א' דר[אש] ח[דש] אלול תרע"א (24 באוגוסט 1911)
פרוטוקולים, כרך 7.

[תלונות התימנים על משכרתם הבלתי מספקת, 7—8 גרוש ועל כך שמכים אותם בני המושבה. את הבקשה הראשונה דחה הוועד בטענה שאינה בסמכותו. בענין השני], בכלל יודעים כל בני המושבה לבלי להכות ח[ס] ו[ש]לום] שום איש ואף להכות פועל ערבי אסור.

80. "מוסד אבו רועלי" אל "ועד המשפטים", ו' אלול תרע"א (30 באוגוסט 1911) עוקדן 10, תעודה מס' 3888.

כפי שאני עובד במושבה רחובות כמה שנים ולא אירע עמי איזה ריב עם שום אדם במושבה והיום הזה פגע בי ברוך וינר, ושטרן ורסקין ועוד כמה אנשים אשר לא ידעתים אצל היקב על יד החלון והכוני מכות רצה בלי שום סבה ודמי שתת מפני. על כן אבקש מכבוד הועד להתענין בדבר הזה וישפט משפט צדק. אני איני רוצה ללכת אל הממשלה כי בוטח אני על משפט הצדק של הועד המקומי.

81. אסיפת הוועד, כ"ד תשרי תרע"ב (16 באוקטובר 1911) פרוטוקולים, כרך 7.

החלט להשיב לו [למרדכי פאדובה] כי אין לנו אמצעים להכריח את הערבי שיבא להועד וישלם לו את חובו, מובן כי אם הערבי לא ישלם לו, הלא הפסדנו אנו 20 פ[ראנק] לפי החלטתנו מיום י"ז כסלו וגם הוא יפסיד 20 פ[ראנק]. [בהסתמך על מכתב הוועד מכ' כסלו תרע"א — המתבסס על החלטתו הנ"ל (תעודה 72 לעיל) — כתב מרדכי פאדובה אל הוועד ב"ח תשרי תרע"ב לאמר "כי נגכה מחשבונו של שנה זאת תרע"א את הס"ך הנ"ל [20 פראנק], אם בתנאי כי יראה לנו את הערבי שחכר אדמתו ולא שלם לו, ואנחנו נאחו בכל האמצעים שאפשר לגבות מאתו את הנ"ל גם לדעת שאנכי קבלתי מהערבי בעד שתי שנים רק ארבעה נפוליונים ומגיע לי בעד השנה תרע"א שני נפוליונים, ובכן יואיל נא כבוד הועד לנכות 20 פראנק מחשבונו לשנת תרע"א כדבריו, גם מבקש מכבודו להשתדל לגבות השני נפוליונים מהערבי" (עוקדן 10, תעודה מס' 3959)].

82. הרב בן ציון מאיר עוזיאל⁶⁹ אל הוועד, כ' טבת תרע"ב (10 בינואר 1912) עוקדן 10 א, תעודה מס' 4168.

בחפצי להיות מסור לכל עניני המושבות ולהביא להן עזר כפי יכולתי [יש] לנחוץ להביא בספר את עניניהן למען אוכל לעיין בכל הסעיפים לעמוד על המצפה במלוי חב[ותי] וע[ל] [כ]ן [הנני פונה אליכם בבקשה להשיב בדיוק על השאלות הרשומות בגליון הצרוף.

...אם יש ביניכם אנשים הרואים צרך לקבל את הנתינות העות[ומאנית]⁷⁰ ...אם סובלת המושבה שלכם איזה הפסד או עושק בענין ה"עשר" ⁷¹ מפני הכפרים הסמוכים...ובכלל אפשר הדבר שאמצא צרך לקרוא לאספה משתפת מכל המושבות שביהודה כי אדיר חפצי לעשותן לחטיבה אחת לכ[ל] הפ[חות] בענינים הכלליים.

.....

ג ל י ו ן ה ש א ל ו ת

.....

- (ג) שמות הכפרים הסמוכים ואיזהם היחוסים שבינם ובין המושבה ?
 (ד) חכירת ה"עשר" : אם של המושבה לחוד או בשתוף עם כפרי הסביבה ?
 (ה) מצב בטחון החיים והרכוש במושבה ?

.....

(י) מספר הפועלים : עבריים והלא עבריים ?

.....
 י"ב) סכום המסים השנתיים המשתלמים לממשלה: המעשר, העשר הקיטי והחרפי, ורקו⁷² ועוד?
 .....

י"ד) השומרים ונתיבותם?
 [התשובות נרשמו על גוף הגליון כדלקמן]:
 ג. זרנוגה מחוז עזו, עגר, נאנו⁷³ מחוז רמלה, רמלה; היחס עם עגר ונאנו טוב ועם זרנוגה יש סכסוכים לפעמים כי רחוקים אנו מהרשות שבעזו.
 ד. המעשר בשותפות עם רמלה.
 ה. הבטחון לא רע עכשו. הנטיעות סובלות לפעמים מידי השכנים.

83. אסיפת הוועד, י"ד שבט תרע"ב (31 בינואר 1912)
 פרוטוקולים, כרך 7.

ג) החלט להודיע לה' אסטוינסקי, היות כי לשומרו הערבי הג'י סלים יש הרבה בהמות שהוא רועה אותן על שדותינו שאינם מספיקים מרעה גם לעדר של המושבה, נחייב את חשבון הפרדס שכר מרעה של בהמות השומר שלהם לפי ראות עיני הוועד.

84. אסיפת הוועד, כ"ז אייר תרע"ב (14 במאי 1912)
 פרוטוקולים, כרך 7.

3) הוצאות האסון שקרה להערבי אלי אבו חזעימא שעבד אצל ה' שקולניק שקטע את ידו הימנית אצל מכונת ה' יעקבזון שה' שקולניק קבל עליו בקבלנות לתת מהבאר של ה' יעקבזון מים בשביל המושבה ובשביל פרדס ה' יעקבזון.
 הוחלט: כי מכל ההוצאות שיהיו עד צאת הערבי מבית החולים יסבול ה' שקולניק 50%, ה' יעקבזון 20% וקפת המושבה 30%.

85. אסיפת הוועד, כ"א סיון תרע"ב (6 ביוני 1912)
 פרוטוקולים, כרך 7.

ח) הודעת המזכיר⁷⁴ שברמלה התלוננו על השומרים שהכו חמר ערבי לפני שבועות אחדים בחנם בלא דבר בעת שהוביל על חמורו את רחביה פיינשטיין מהרכבת ברמלה.

הוזמן ה' פורטוגלי ב[א] [כח] השומר,⁷⁵ ואחרי ששמע הוועד מאתו את הצטדקותו על דבר זה. נראה שבאמת הכה אותו קצת על[ל] פ[י] טעות.
 החלט להעניש את פורטוגלי בשני פרנק ויחד עם כסף העונש לכתוב לרמלה כי השומר התנצל לפני הוועד ובקש סליחה ואת כסף העונש למסור על דברים שבצדקה ברמלה.

86. אסיפה כללית, י"ג אלול תרע"ב (26 באוגוסט 1912)
 פרוטוקולים, כרך 25.

ה' שמואלין פתח את האספה: רבותי לכם כלכם ידוע את ההצעה שהציע הפחה בעת ביקורו פה אדות יסוד עיריה במושבתנו ויסוד זשנדרמריה⁷⁶ מהשומרים. ביום ה' העבר היתה אספה בראש[ון] לצ[יון] מכל ועדי המושבות שביהודה...⁷⁶

ה' לובמן⁷⁷ מרא[שון] לצ[יון] מבאר באריכות את טובת ההצעה של יסוד העיריות והזשנדרמריה ומעיר כי צריכים אנו ומחויבים להשתמש בהמקרה הזה שהציע הפחה ולקבל את ההצעות שלו, כי אם לא נקבל את ההצעה הנ"ל או אפשר, כי שכנינו יקבלו את היסוד העיריות לכפריהם, ואז כל מה שיהי[ה] דרוש לנו להממשלה יהיה עלינו לפנות להכפרים, ואז התוצאות מזה בטח ידוע לכם. [החלט בחיוב בתנאי שהנהגת העיריה, ה"בלדיה", לא תחליש את כוח ועד המושבה].

87. אסיפת הוועד, כ"ו אדר[ר] ש[ני] תרע"ג (4 באפריל 1913) פרוטוקולים, כרך 8.

1) אין רשות להשומרים להכות ערבי בשום אופן שיהי[ה], אך על השומרים להביאו למשפט לפני ועד השמירה וב[א] כ[וח] השומר יחד עם ועד השמירה ישפטו אותו.

88. אסיפת הוועד, ג' ניסן תרע"ג (10 באפריל 1913) פרוטוקולים, כרך 8.

ה' סכרוב בא והודיע להועד שהעד הערבי מיבנה במשפט זרנוגה שהעמיד ה' גורודויסקי מ. מצד המושבה נדרש זה פעמים אחדות לירושלים והערבי משתמט לנסוע להעיד כי הפץ הוא שהועד יתן לו על הוצאות הנסיעה, וזה פעמים אחדות שהוציאו ע[ל] ז[ה] [ה] בישליקים אחדים לערך 10 פ[ראנק] שנתן הערבי לחילים שמביאים לו ההזמנות ותובע גם את ההוצאות האלה מהועד יען שהם ערבו להערבי את כל ההוצאות בעדותו הנ"ל ע[ל] פי פקודת ה' מ. גורודויסקי. החלט: למסר לה' סכרוב שאם יבוא עוד הפעם הזמנה להערבי מיבנה לתת לו על הוצאותיו לנסע לירושלים להעיד.

89. "המורה יצחק יפה" אל הוועד, ערב שבועות תרע"ג (10 ביוני 1913) עוקדן 12, תעודה מס' 5033.

ביום ב', ד' סיון שכרתי אצל ה' מילצ'ין עגלה ל[הע]ביר את חפצי. את העגלה נהגו 2 ערבננים:⁷⁸ אחד של ה' מילצ'ין, והשני של ה' וינר, המטיב לדבר עברית. בכל הדרך שהובילו את כלי, קלל הערבנגי של ה' וינר אותי בקללות נמרצות ושימנו ללעג ולקלס לכל העוברים ושבים. לכן אבקש את כבוד הועד לקרא לדין את הערבנגי של ה' וינר, המטיב לדבר עברית, ולהענישו כדי רשעתו, למען ישמעו ויראו. בתור עדים אני מעיד את א' הערבנגי הצעיר של ה' מילצ'ין, שפחת ה' מילצ'ין...

90. אסיפת הוועד, י"ח סיון תרע"ג (18 ביוני 1913) פרוטוקולים, כרך 8.

ג) עורך העתון אנאפיר מחיפה מר זכא ואתו הד"ר נסים מלול⁷⁹ באו לפני הועד ובקשו שהועד יחתום על איזה עקומפלרים של העתון, ומבקש לשלם לו בעד 4 עקומפלרים משנה העברה ששלח את העתון ולא קבל בעדם — הוא שלח שמונה עקומפלרים וקבל רק בעד ארבעה.

החלט: לקבל 6 עקומפלרים אנאפיר על שנה אחת ולשלם לו בעד 4 עקומפ[לרים] משנה שעברה, ובאותו מעמד גשתלם לה' זכא 150 פ[ראנק].

91. פרוטוקולים, כרך 18, ע' 111.

ביום ד' ח"י תמוז תרע"ד⁸⁰ 10 תמוז 1329⁸¹ 23 יולי 1913 בשעה 3 לערך אחרי חצות היום התנפלו בהמון הערביים מכפר זרנוגה על השומר שמואל פרידמן מראשון לציון ורצחו אותו ובאו לעזרתו שומרי ראש[ון] לצ[יון] והם באו להמושבה והודיעו מזה, ויצאו גם אנשי רחבות לעזרתם והתנגשו עם הערביים ונפצעו ה' יהודה גולדשטיין וה' משה ליעבוביץ ומתם נרצח ערבי אחד ובו ביום באו פקידי הממשלה מרמלה ומיפו וביום השני באו פקידי עזה ועשו חקירה ודרישה ונתהוה משפט על בני רחבות ועל כפר זרנוגה.

באור ליום ג' ב' מנ"א תרע"ג 5 אוגוסט 1913, 23 תמוז 1329 נרצח השומר דוד לזיתן שעמד על משמרתו בכרם ה' ברוך וויינר, ובאו בו ביום פקידי הממשלה מרמלה ומיפו ועשו חקירה ודרישה ונתברר שאחדים מכפר זרנוגה ומרמלה רצחו את השומר לזיתן והמושבה התחילה לנהל את המשפט הראשון והשני, והממשלה דרשו לאסור אנשים מתושבי רחבות שלפי עדותם של הערביים הם היו רוצחי הערבי, שבאמת היו כל האנשים הנאשמים בעת ההתנפלות על כרמיהם עם פועליהם ולא התערבו כלל "בהתנפלות".

ביום ב' ט"ו מנ"א תפשו פקידי הממשלה את ברוך וויינר בן מושבתנו בלוד ואסרו אותו והובילו אותו ליפו ומשם הובילו אותו לעזה, והערביים מכפר זרנוגה העידו עליו שידי וויינר היו ברצח הערביים בהתנפלות עליהם. העדים היו עדי שקר, יען שנתברר שה' וויינר עמד עם פועליו על כרמו בעת ההתנפלות.

במשך הזמן באו אחדים מוקני כפר זרנוגה ובקשו מאתנו שיעשה שלום בינינו יען כי ברור להם שבני המושבה לא התערבו בהתנפלות רק מוכרחים היו להעמיד בהאשמה בני המושבה כי אינם יודעים מי היו המתגרים בהם.

ואחרי שנתקבלו ידיעות כי ה' וויינר סובל הרבה ממאסרו בעזה, והאנשים שהאשימו הערביים סבלו הרבה מזה מצא הועד לגכון להכנס במ[שא] ומ[תן] עם זקני כפר זרנוגה אודות השלום. [שם, ע' 122]:

ביום ב' תשרי תרע"ד [3 באוקטובר 1913] באו להמושבה השער עותמן איל עזי מחברון ואחיו הליל איל עזי⁸² ושהה במושבתנו עד יום ב' י"ט תשרי ועלה בידו לכרות ברית שלום בין בני מושבתנו ובין הערבים מכפר זרנוגה וביום ו' [ע[רב] ש[בת] ק[ודש] חו[ל] המ[ועד] ס[וכות] באו הרבה מוקני כפר זרנוגה עם השכנים אשר סביבות המושבה ובקרו את בני רחבות ודרשו לשלום והביאו] 2 כבשות ואורז להכנת סעודת שלום בינינו.

ביום א' ג' דחו[ל] המ[ועד] ס[וכות] בקרו בני המושבה את זקני כפר זרנוגה ובלו שם כל היום בשלום ובשלוה והביאו 4 כבשים ואורז עם כל המכשירים והש[וחט] וב[ודק] של המושבה שחט את הכבשים והכינו סעודת ברית השלום בשביל כל הכפר עם שכניהם.

92. אסיפה כללית, י"ב אלול תרע"ג (14 בספטמבר 1913)
פרוטוקולים, כרך 25.

ה' איזנברג פתח את האספה והודיע שזה פעמים התאספו כל ועדי המושבות שביהודה בדבר הסתדרות כללית של כל המושבות הנ"ל וליסד מרכז כללי להגן על עניינינו החקלאיים והמדיניים של כל המושבות שעכשו מורגש חסרון מרכז כזה ביותר מפני המצב השורר עתה במדינתנו, ובפרט בהערים בסביבות המושבות. ומציע לפני האספה הכללית שתסכים לאחוד המושבות בדרך יסוד המרכז הנ"ל... ה' סמילבסקי נאם מנאם ארוך בדבר היחס שבינינו לעמי הארץ ומביע את דעתו שבחיו. אנחנו צריכים ליסד מרכז כללי לאחוד כל המושבות ושיהיה ב[א] כ[וח] מכל המושבות ולקרב את היחסים בינינו לעמי הארץ והשכנים אשר סביבותינו ולהסכים להוצאות הדרושות להנהלת ההסתדרות כמו שהחליטו בני רא[שון] לצ[יון].

כל הנאספים החליטו פה אחד (1) ליסוד מרכז כללי להתאחדות כל המושבות שביהודה להגן על כל העניינים הכלליים שבהמושבות המאוחדות.

93. הלל ארונאוויטש אל הוועד, ד' מרחשון תרע"ד (4 בנובמבר 1913)
עוקדן 12 א, תעודה מס' 5275.

ביום אתמול בבקר ג' מרחשון גנבו מהעגלון שלי מחמוד אלווי מזרנוגה בראשון לציון על יד היקב סוס מסוסי. לפי דברי האדון בלומנפלד⁸⁸ ושומרי ראשון, אנשים שמבינים והתעניינו בנידון זה, איזה עגלונים וערבים שונים ברור הדבר כי זה נעשה על ידי חלק מהעגלונים וכל העגלונים יודעים את אופן הגנבה, אלא שהחליטו להכחיש הכל.
...וזאת רק התחלה למקרים שונים אחרים שידמו למקרה זה.

94. י"ד מרחשון תרע"ד (14 בנובמבר 1913)
עוקדן 12 א, תעודה מס' 5300.

כתב התקשרות. בין ועד מושבת רחבות ובין ה' אברהם בלומנפלד בדבר התחייבותו לשמר את המושבה רחבות וכל הנמצא בה על כל שטח אדמתה השייך להמושבה הנטיעות הזרועות והפירות — לבד פירות הפרדסים — [ע]ל פי התנאים המבוארים הלאה.

.....
(ג) ה' בלומנפלד הנ"ל אחראי שכל השומרים יהיו אך ורק עברים דוקא וביניהם יהיו אשכנזים לא פחות מן § ממספר השומרים.

(ד) ה' בלומנפלד הנ"ל מתחייב לאשר בהממשלה ששה שומרים.

(ה) רצוי שרוב השומרים יבינו היטב את השפה הערבית ולכל[ל] הפח[ות] הרוכבים ושומרים רגלים.

(ו) ה' בלומנפלד אחראי שהשומרים יהיו זהירים לבלי להכות ערבים ולבלי לעשות פצעים, ואם השומרים יעברו על תנאי זה יענש השומר הזה [ע]ל [י]די המושבה.

.....

ה) אין להשומרים לעכב ערביים העוברים ושבים בדרכי המלך, ואת החשוד בפניהם על השומר ללוות אותו עד צאתו מגבול המושבה.

....

95. פניה אל ועד המושבה בחתימת 13 אנשי המושבה, כסלו תרע"ד (דצמבר 1913) עוקדן 12 א, תעודה מס' 5347.

מפני שהכפרים נאניע ואגר⁸⁴ לא נותנים עגלותינו לקחת זבל מכפריהם, הננו מבקשים מכ[בוד] ועד המושבה להטיל מס על הגמלים שמובילים זבל מכפריהם.

96. אסיפת הוועד, י"א טבת תרע"ד (9 בינואר 1914) פרוטוקולים, כרך 8.

4) החלט לצוות להשומרים שלא יתנו לשום ערבי לעבד על הכרמים בשבתות ולהעיר אותם על האהלים שנטו בדואים על אדמת רחבות נגד פרדסו של ה' ליוברסקי.

97. אסיפת הוועד, כ"ז ניסן תרע"ד (23 באפריל 1914) פרוטוקולים, כרך 8.

9) הערבי סלימן מזרנוגה בא לפני הוועד והתאונן ששמואל איזנברג פצע אותו בראש באבן.

הוועד הזמין את ה' שמואל איזנברג ואחרי ששמע הטענות משני הצדדים החלט: לקנוס את ש. איזנברג בסך 5 פ[ראנק] ומוזה לתת להערבי פצוי 4 בישליק והמותר ישאר בקפת כסף הצבור.

הערות למקורות

1. במקורות תאריכים עבריים בלבד. ישיבה זו של ועד המושבה היתה ישיבתו השניה.
2. האהוזים; הכונה היתה שסך הכל של הפועלים יחולקו בין המתישבים בהתאם לגודל השטחים שעמד כל אחד להכין לנטיעה.
3. התעודה המקורית כתובה ערבית ולמטה חותמת הנושאת את שם הפועל.
4. חודש מוסלמי.
5. יחזקאל סוכובולסקי, 1868—1945, אחר כך דנין, ממיסדי המושבה. עלה ארצה ב-1886 ועבד תחילה כפועל בראשון-לציון. הצטרף לאגודת "בני-משה". ב-1903 נעשה מזכיר "ההסתדרות הארצישראלית" שהוקמה בכנס שקיים אוסישקין בזכרון-יעקב. לאחר מכן מבין בוני הבתים הראשונים של תל-אביב, שם היה פעיל בענייני מפעלי מסחר ותעשייה.
6. הקיצור ל"מספר" מופיע בתעודות המושבה בלועזית "N", גם כשהמדובר בתעודה מסוימת, גם כשמדובר במספר של חלקת אדמה. מטעמים טכניים של נוחיות הרשינו לעצמנו לכתוב "מס'" בעברית. התעודה עליה מדובר כאן, מכתבו של סוכובולסקי, לא נשמרה בעוקדני המכתבים הנכנסים.

7. לא נודעו פרטים של המשפט. גורדון הוא כנראה זאב גורדון, איש "מנוחה ונחלה" שרכש נחלה ברחובות, ואילו ח. י. הוכמן היה מבין הפועלים שנמנו על מייסדי המושבה (מ. סמילנסקי, "רחבות", עמ' 18).
8. כלומר, בלי הודעה נוספת.
9. כלומר, הבא מכוחו שלו עצמו.
10. נס־ציונה.
11. הכונה לכפר הערבי עאקר.
12. ניסן קנטורוביץ' היה מייסדי רחובות.
13. במקור באותיות לועזיות.
14. נכבדי או זקני הכפר — כלומר השיח'ים והמוז'ח'תאר, ה"נבחר", בא"כוח הכפר בפני הממשלה. (ר' י. שמעוני, "ערבי ארץ ישראל", ת"א, תש"ו, עמ' 176—177).
15. בחג.
16. הכאתב, דהיינו לבלר או פקיד, היה איש חשוב בכפר; לעתים היה היחיד שידע קרוא וכתוב.
17. הג'אמע הוא המסגד.
18. במקור: "ב' נח", בהתאם למנהג הנפוץ לרשום את התאריך לפי הפרשה מהתורה שתיקרא בשבת הקרובה בבית הכנסת.
19. נוסח ברכה שכותבים אחרי שם עיר קודש.
20. כל החלקות השונות במושבה מוספרו, ור' גם הע' 6 לעיל.
21. כך נהוג להוסיף אחרי איש חי.
22. במקור: מוצ[אי] ש[בת] ק[ודש] ויגש תרס"ב (ור' הע' 18 לעיל).
23. ברור כי פייצל לא כתב את המכתב, אלא רק הוסיף לו חותמת בערבית הנושאת את שמו. נראה כי כתבו את הפניות האלה מעבידים או ידידים במושבה שביקשו להגן על האינטרסים של הפועלים הערבים, או של פועלים מסוימים. בשנים הראשונות נכתבו פניות הפועלים ערבית (כמו תעודה 3 לעיל). על חוזה החכירה של הגב' דונדיקוב עם ערבי מצרפנד חתמו כעדים 2 איכרים מרחובות, שהיו ידועים ביחסיהם הטובים עם ערביי הסביבה ואילו הערבי חתם באצבע "אחרי אשר קראנו לפניו ופירשנו לו בלשון ערבי את כל האמור למעלה והוא הסכים לזה כראוי". (עוקדן 5, תעודה מס' 1359).
24. במקור: מוצ[אי] ש[בת] ק[ודש] פ[רשת] נח תרס"ד.
25. אסיפת הוועד מיום ו' תשרי תרנ"ט (22 בספטמבר 1898); פרוטוקולים, כרך 1: "נחלת להודיע לקנטרוויטש לבלי יוסיף לשלם להבעדואים בעד הזבל יותר מהמקח הקצוב והוא..."
26. ספסרות.
27. כלומר, הכסף יושקע באורח לא בטוח.
28. במקור: "לכ' ידידנו הרב החכם איש חמודות מ[ורנו] ו[רבונו] ה[רב] ר[ב]י ר[?]"
29. משא ומתן.
30. בחוזה.
31. יתכן מאד כי כתבו את המכתב אנשים במושבה שהיה להם אינטרס אישי בפניה כזו המכוונת נגד משגיחי השומרים: ר' גם הע' 23 לעיל.

32. "ועד התשעה" נבחר לשם עידכון תקנות המושבות (ר' מ. סמילנסקי, "רחבות", עמ' 201).
33. המדובר בהוצאות שמירה, שאיבת מים ושירותים אחרים שכל תושב המושבה נהנה מהם. חלק מהמסים הוטלו בהתאם לגודל הנחלה שבבעלות האיכר.
34. צריך להיות: תרס"ג.
35. זאב גלוסקין, מבין פעילי חובבי ציון בווארשה, הצטרף ל"בני משה" והיה ממיסדי "מנוחה ונחלה". לאחר ייסוד רחובות ניהל את החברה בווארשה. היה מיסד "הכרמל" וניהל את החברה. ב-1906 השתקע בארץ, ברחובות. ר' גם "זכרונות זאב גלוסקין", תל-אביב, תש"י.
36. אלמנת אחד האיכרים (ר' לעיל).
37. רועה המושבה.
38. אגודת הכורמים נוסדה בינואר 1906 והקיפה כורמים מכל מושבות הכרמים. בראש האגודה עמד זאב גלוסקין. האגודה קבלה לידיה את הגהלת היקבים וכלכלת מסחר היין. (מ. סמילנסקי, "בס ציונה", עמ' 65). ענין "הסינדיקט" אינו ברור. הרי אגודת הכורמים היא אשר נקראת "סינדיקט": לפי התקנות "כורמי המושבות... מתקשרים יחד לאגודה מסחרית על יסוד של שותפות (סינדיקט) בשם: 'אגודת הכורמים המאוחדת של יקבי ראשון-לציון וזכרון-יעקב' " (א. עבר הדני, "תולדות אגודת הכורמים", תל-אביב, 1966, עמ' 142). אולי בתעודה הנ"ל הכוונה ליקב הנפרד של רחובות, אליו הובאו הענבים שלא התקבלו ביקב הגדול בראשון לציון.
39. מלשון: ביארה, פרדס. הכננה לפועל שהועסק במרבית הפרדסים ואשר ישב ישיבת קבע בפרדס.
40. תפוזים.
41. כלומר של חברת "מנוחה ונחלה".
42. עגלונו.
43. קופת צדקה לעניים לשם קניית חיטים לצורך חג הפסח. תשלום "מעות חטים" במושבה היה חובה (מ. סמילנסקי, "רחבות", עמ' 22).
44. הסמכות.
45. הוועד שנועד להיות בורר במקרי סכסוכים, ר' לעיל.
46. חרם.
47. הכננה לעאקר.
48. "שרק" הוא מזרח; המלה "ערב" מראה כי מדובר בבדווים ולא בכפריי הסביבה, אולם אין זה ברור באילו ערבים מדובר כאן. השווה הערה 2 בהקדמה.
49. הכננה לנענה.
50. שם נמצא היקב הגדול של אגודת הכורמים, ור' הע' 38 לעיל.
51. משלחת.
52. מושל המחוז, אשר מושבו ביפו.
53. אברהם אלברט ענתבי (1869—1919) שימש מנהל מוסדות כ"ח בארץ מאז 1898. היה גם לבא-כוח של יק"א אצל השלטונות בירושלים. ענתבי היה היהודי בעל ההשפעה הרבה ביותר בחוגי השלטון והפקידות בארץ. מוסדות ויחידים לרוב ברחבי הישוב

- פנו אליו בעניני סכסוכים עם שכנים. החל מ־1910 פעל בשיתוף פעולה הדוק עם המשרד הארצישראלי ביפו.
54. הנרי פראנק (1878—1937) היה מנהל משרד יק"א ביפו ואחראי לכל פעילותה הישובית.
55. הכננה לקאימקאם.
56. כנראה איגרת.
57. כאמור נמצא הכפר זרנוקה במחוז עזה והיה בגבול השיפוטי של מג'דל. ר' גם תעודה 82.
58. "בתרס"ו קנתה המושבה רחבות ע"י חברת 'גאולה' 2870 דונם מאדמת רמלה... 280 דונם [מתוך שטח זה] קנה 'ועד הפועלים' למען שבעה פועלים" וביניהם מ. גודאק (אשר לא עיבד את אדמתו). (מ. סמילנסקי, "רחבות", עמ' 61).
- 58* יחזקאל חנקין (1881—1916) עלה ארצה עם קבוצת הומל ב־1903. היה ממייסדי האגודה החשאית "בר־גיורא". עליו ר' עמ' 159 לעיל, תעודה 76 להלן, ו"ספר תולדות ההגנה", א. ר' תעודה קודמת.
60. בבתי הדין שלהם, כלומר של השלטונות.
61. "מזבטה" — די־נחשבון או פרוטוקול.
62. מאיר די־נגוף (1861—1936) היה ממייסדי גאולה. מאז עלייתו ארצה ב־1905 ועד 1913, עמד בראש החברה בארץ. מ־1911 היה גם ראש ועד "אחוזת־בית", ונשאר ראש ועד השכונה עד שנעשה ראש עיריית תל־אביב.
63. אליהו ספיר (1869—1911), יליד ירושלים, היה מורה לערבית בפתח־תקוה במשך שנים רבות (ר' הקדמה, עמ' 154) נכנס לעבוד אצל יק"א ב־1899. החל משנת 1904 עבד באפ"ק, קודם בירושלים ולאחר מכן, מ־1905 ועד מותו, כסגנו של ז. ד. ליבונטין ביפו. ספיר היה אחד המומחים הגדולים ביותר בישוב למגע עם הערבים ועם השלטונות. אחר מותו יצא הספר "קובץ מכתבי אליהו ספיר", יפו, תרע"ג.
64. במקור f[ranc] (השווה הע' 6 לעיל).
65. לעזה, והשווה הע' 57 לעיל.
66. הריסת בנין בית־הספר במסחה באה אחרי שנתחדדו היחסים בין הקאימקאם של טבריה לבין מסחה. ימים ספורים לפני כן הודיעה העתונות: "המוכתר ממסחה פנה תיכף לקימקם בטבריה, וימסור לו ע[ל] ד[בר] גזילת העזים, ובתור תשובה אמר לו הקימקם בשעריה בפני קהל ערבים שאצל היהודים מותר לגזול, ושלא איכפת לו אם יגזלו לא רק את עדרי היהודים, כי אם גם את היהודים עצמם". (בן־גליל, "מכתב ממסחה", "האחדות", י"ח תמוז תרע"א, 13 ביולי 1911; ר' גם עבר הדג, "ההתישבות בגליל התחתון", מסדה [תשט"ז], עמ' 312—314).
- תיאור הריסת בית־הספר מובא ב"החרות", כ"ה וכ"ח תמוז תרע"א (20, ו־23 ביולי 1911).
67. הכננה כנראה בעיקר למשרד הארצישראלי, לאפ"ק ולוועד חובבי־ציון.
68. "באי־כח מושבות יהודה עם עסקני יפו קבלו החלטה, לשלח דפוטיציה [משלחת] לגליל ללמוד שם את תנאי המקום ולראות מקרוב את הנעשה שם". (י. ר., "בערים ובמושבות", "הפועל הצעיר", כ"ז אלול תרע"א, 20 בספטמבר 1911).
69. על הרב עוזיאל (1880—1953), שהיה יליד ירושלים, ר' עמ' 167 לעיל.
70. אחת הסיבות לחולשתו המדינית של הישוב אחרי 1908 היתה הנתינות הזרה של מרבית אנשיו אשר מנעה מהם להשתתף באופן פעיל בחיים הפוליטיים של המדינה (בבחירות

- המקומיות ולפרלמנט בקושטא, ועוד). אחת המגמות של עסקני הישוב היתה לעודד את ה"התעתמות", כלומר קבלת הנתינות העותומאנית.
71. לגבי ה"עושר" ר' עמ' 152 לעיל.
72. כלומר ה"עושר" הכללי על פירות שנקבע לשנה כולה, ה"עושר" הקיצי והחרפי — מכל יבול תבואה בנפרד — ומס הרכוש.
73. הכננה לעזה, עאקר, נענה.
74. מזכיר הוועד.
75. מנדל פורטוגלי עמד בראש קבוצת השומרים ברחובות. עליו ועל פעולת ה"שומר" בכלל וברחובות בפרט, ר' מ. סמילנסקי, "רחבות"; "ספר תולדות ההגנה", א'; "קובץ השומר" (תל-אביב, תרצ"ו); "ספר העליה השניה" (תל-אביב, תש"א).
- 75* חיל משמר.
76. על ההצעה של מוחדי ביי ר' עמ' 167 לעיל.
77. כנראה אברהם דוב לובמן חביב, מוח'תאר ראשון-לציון ויו"ר התאחדות מושבות יהודה.
78. עגלונים.
79. עמ' 167 לעיל (והע' 51, שם). מר בכור לוי אישר את התרשמותי (במכתב אלי מיום 9.6.68) כי המושבה התמה על מספר גליונות "אל-נפיר" על מנת לעודד עתון שהיה אוהד את הישוב באופן עקבי, אף כי לא היו אנשים ברחובות שיכלו לקראו.
80. צריך להיות תרע"ג.
81. לפי התאריך המוסלמי.
82. משפחת אל-עזה היתה ממשפחות חברון הנכבדות. מר דוד הירשנון הזוכר היטב את התקרית והסולחה כתב למחבר (ביום 12.6.68) כי האחים אל-עזה, שהבולט ביניהם היה עות'מאן, הוזמנו לכרות שלום בין רחובות לבין זרנוקה על ידי עורך-הדין יצחק מלכיאל מני, שהיה יליד חברון (שם שימש שופט מחוזי לפני שעבר לירושלים ב-1901). למני נמסר הטיפול במשפט בין רחובות לזרנוקה. (א.צ.מ., L 2: 44, 3 בספטמבר 1913).
83. איש פתח-תקוה שקיבל את השמירה ברחובות אחרי ה"שומר", ר' התעודה הבאה.
84. נענה ועאקר.